

СПАДЩИНА

Леся Українка

ІСТОРІЯ ЄГИПТЯН

Розділ I ОПИС ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

ВВИСОКІЙ країні (в горах) в екваторіальній Африці є багато потоків та джерел, вони, збігаючи з гір, течуть на північ, збігаються в одно озеро, а з того вже озера витікає р. Ніл. Перейшовши через екватор, Ніл приймає до себе чимало річок, що течуть з гір Абісінських, остатній приток Астаборос (Голубий Ніл). Ніл розширюється в одному місці в озеро, що давні люде звали Мерое, потім протікає через пустинну сторону, що звалась колись Етіопія, потім тече по вузькій долині, межи червоними гранітними скелями, що тягнуться двома високими, зубчастими кряжами по обидва боки ріки. Далі долина розширюється, гори низшають, ріка ділиться на рукави і тече до Середземного моря долиною, що зветься Дельта через те, що в тій долині рукава Ніла, спускаючись до моря, розходяться і сама долина має три кутки і ніби похожа на грецьку букву дельту. Країна межи остатнім водопадом Нілу і його Дельтою зветься Єгипет. Давні Єгиптяне звали свою країну *Кемі*, що значить чорна, певне за для чорного мулу нільського, що покривав часто долину. З одного боку єгипетську долину ограничують гори Арабські з другого Лібійські.

Єгипет, каже Геродот, не подібний зовсім до сусідніх країн Арабії, Лібії та Сирії. В Єгипті земля чорна від мулу, що Ніл носить з Етіопії, в Лібії земля червона та пісковата, в Арабії та Сирії вона глиняста й кам'яниста. Геродот зве Єгипет дарунком Нілу, Єгипет є справді оазіс посеред пустині і певне піски засипали б його давно, колиб не щорічна повідь (розлив) Нілу, що покриває Єгипет мулом, та змиває сипучі піски нанесені вітром. Ще ж і високі гори з обох боків захищають країну від піскових вихрів. Повідь нільська походить від того, що в південній та середній Африці що року випадають великі тропічні дощі, вони сповняють водою потоки, від котрих

починається Ніл, тоді повстає велика повідь і ріка виступає з берегів. В самому Єгипті дощ дуже рідко буває, та й то тільки в Дельті. Повідь зачинається в середині літа, найвищого ступня досягає в осени (12-го Сентября), потім починає зменшатись, люде починають засівати, а весною в Єгипті жнива. Нема країни, де б так легко було вправляти ріллю. “Єгиптянам, каже Геродот, не треба орати, ралити, боронити, сапати та копати землі, як то робиться по інших краях, річка сама поливає і відновляє землю, людам же зостається тільки посіяти і чекати жнив”. Але все таки треба сказати, що Єгиптяне теж орали, тільки не глибоко, всього раз і лехкими, дерев'яними ралами. Але в Єгипті не досить води, щоб там могли добре рости дерева, однак все таки там ростуть садові дерева та пальми, найбільше фінікова. За те там добре росте усяка ярина та кущі овочеві і виноград. Надто ж добре там росли здавна дві водяні рослини: лотос та папірус і вони надавали особливий вид стороні.

В Нілі було дуже багато різних пород риби, але теж і крокодилів та бегемотів чимало. Потім, як сторона стала більше заселена, то їх стало менше, так само як і левів, гієн та леопардів, всі вони мусіли відійти далі в пустиню. Єгиптяне з давніх дуже часів уміли присвоювати звірів; на найдавніших малюнках є вже гуси, качки, воли, осли, кози і навіть газелі свійські, пізніше з'являються коні, верблюди, барани, кури і т. д. Диких птиць, надто болотяних, було дуже багато в Єгипті, було теж чимало гадюк отруйних та комах і кузок всяких, надто багато з'являлось їх після повіді Нілу. Єгиптяне, бачивши, як нарождається нове життя після кожного розлиття Нілу, почали думати, що все живе походить з нільського мулу, і що навіть вони самі вродилися з нього. Думали вони теж, що з їхньої країни розійшлися по світі всі люде, які є на землі. Про се вони вірили так: колись на землі добро в образі бога Гармаку боролося з лихими людьми, що були йому противні,

ото добрі люде zostалися жити в Єгипті, а лихих, ворогів своїх, Гармаку розігнав по всьому світі. Одні пішли на південь і стали Кушітами (Неграми), другі пішли на північ і стали Аму (Азіатами); треті пішли на захід і стали Тамагу (біла раса), четверті пішли на схід і стали Шаду (Араби та всякі бродячі народи).

Мову єгипетську де які вчені прилучають до мов семітських, як, напр., давня жидівська, халдейська, ніби до сих семітських мов єгипетська подібна дуже і корнями слів і граматичними формами, тільки вона все таки багато відрізняється від них. Другі вчені знов кажуть, що вона не має жадної подібності з семітськими мовами.

Люде, що тепер живуть в Єгипті (Феллахи або Копти), говорять мовою дуже подібною до давньої єгипетської, і та мова зветься коптською. Отже де які вчені уважають ту мову осібною і зовсім не подібною ні до яких відомих нам мов.

Теперешні Копти та Бербери дуже подібні тілом та складом лица до давніх Єгиптян і дуже одрізняються від чорних Негрів та інших африканських народів. Тіло мають червонясте, темне, губи досить товсті, ніс з горбиною, вуха дуже високо уміщені, очі довгасті, волосся чорне, плечі широкі, бедра вузькі. Надто заховався тіп сей у простого люду.

Розділ II ДАВНЯ ДЕРЖАВА

Невідомо напевне, чи Єгиптяне були одразу першими мешканцями Єгипту, як вони самі казали, чи з Азії прийшли, коли вірити Жидам. Як що й прийшли, то невідомо напевне звідки, чи з півночі Азії, чи з полудня, і чи йшли пустинею Арабською через Суецький перехід, чи може вони переправились через море Червоне. У всякім разі в Єгипті ніколи не знайдено інших давніх пам'ятників, окрім тих, що належали до єгипетської (коптської) раси.

Через те, що в Єгипті лехко було вправляти землю, Єгипет здавна був дуже багатою і сильною країною. Через пустині та високі гори, що захищали Єгипет, дикі розбійницькі народи не могли часто набігати та руйнувати його. На півночі Єгипту в давніші часи Дельта була дуже болотяна і непроходима. Долина єгипетська

була досить вузька та довга і через те там не могло бути якогось одного державного осередку. Города та села тяглися двома довгими рядами по обидва боки Нілу. Часті поводи Нілу примушували мешканців жити так, щоб можна було мати захист від води в часи zalivanja і щоб можна було робити собі якийсь запас для годівлі на ту пору. Через се в Єгипті люде дуже рано покинули бродяче життя і звернулись до хліборобства та осідлого життя. Через те вони хутко навчилися строїти будови і будови ті були різних стилів в різних частинах Єгипту, се залежало від ріжниць матер'ялу будівничого. Ті різні стилі могли повстати і розвиватись одночасне і даремне було б розшукувати котрий, стіль стародавнійший від інших. В Єгипті та горному Єгипті почали найперше видобувати в скелях домірку собі, в долині ж ближче до Нілу мусіли здавен навчитись робити цеглу з мулу та з глини, в Дельті ж люде могли найперше почати ставити хати з дерева, бо там його було більше, ніж в других місцях. Пізнійше по цілому Єгипті розійшовся спосіб будовання з каміню, але все ж і ті кам'яні будови були різних стилів в різних місцях.

Було б дуже цікаво прослідити історію сеї самостійної цивілізації, такої незалежної від чужих впливів, але ж перші її ступні нам невідомі, і ті пам'ятники, які знайдені, самі найдавніші, показують уже високий ступінь цивілізації народу, що міг їх зробити. За найдавніших відомих нам часів у Єгипті вже було рільництво, будівництво, малярство, різьбярство, письмо, релігійна наука в досить розвиненому стані. Звідки і як це все взялося, невідомо, Єгиптяне казали, що всього того людей навчили боги. Звідси де які вчені вивели, ніби святці здавен були найстаршими в Єгипті, але ж такі росповіді про божу науку єсть у кожного народу, бо кожний народ звик все таємне виводити від богів. Що ж до давнього строю громадського в Єгипті, то певне він був спочатку патріархальний, як і у всіх країнах (як напр., було у первістних Арійців), а потім перейшов у стрій монархічний. Відколи Єгипет з'являється в історії, він завжди є країною монархічною.

Єгиптяне не знали такої хронології як новітні народи, вони лічили роки від вступлення на царство нового царя. Вчені

грецькі знайшли великий список царських династій (родів), де написано, скільки царів було з кожної династії, скільки кожний з них царював і скільки літ панувала кожна династія, при ньому була історія тих царських династій, аж до Олександра Македонського. Історію сю писав Монетон, єгипетський історик, він же сам жив в пізніші часи єгипетської монархії. До нас дійшли тільки уривки тої історії та списку і то в перекладі християнських вже вчених. Окрім того ще знайдено скільки пам'ятників єгипетських, теж досить порізаних, та непевних, а з усіх їх можна вже було скласти досить повну хронологію єгипетську. Але все таки в найдавніших часах та хронологія зостається непевна, бо в давні часи царювання над верхнім і нижнім Єгиптом часто належало до двох різних династій, що царювали одночасно і незалежно одна від другої, через те часто бувало трудно розбирати, чи єгипетські історіки говорять про дві одночасні династії, чи про дві чергові. Часи царювання пізніших династій установлені певнійше. 20-та династія єгипетських царів панувала за 1300 літ до Р. Х., це було вилічено таким способом: на одному пам'ятнику було написано про схід зірки Сотіс, астрономи теперішні вирахували, що схід зірки тої в таку-то годину міг бути тільки в 1300 р. до Р. Х. Від того часу вже лехче було провадити далі хронологію.

Єгипетська монархія була дуже довго на світі, одні кажуть 5000 літ, другі 4000 літ. Жадна монархія на світі не стояла так довго. Учені розділяють історію Єгипту на 5 періодів (розділів): 1-й звать "давньою державою", і так звать царювання перших 10-ти династій; 2-й період – "середня держава", 6 династій, в сей період був напад на Єгипет диких бродячих народів – Гіксів; 3-й період – "нова держава", тоді були вигнані Гікси, сей період продовжується аж до перського завоювання; 4-й період, під сей час Єгиптяне скільки раз губили і знов вертали свою незалежність, під час цього періоду панувало 5 єгипетських династій; 5-й період, завоювання Єгипту Олександром Македонським і панування македонської династії Птоломеїв, хоч ся династія була й чужа, але вона так прийняла звичаї і віру єгипетську, що її можна теж уважати національною, 5-й період закінчується римським завоюванням і тоді вже скінчилося

незалежне життя державне Єгипту. Тут ми будемо описувати тільки перші три періоди, бо вони становлять собою історію чисто єгипетську, а при других двох так часто приходиться споминати історію чужих народів (напр., Греків), що не знаючи її, трудно було б розуміти як слід всі історичні події.

Перший відомий царь єгипетський звався Мена. Вчені признали його за особу історичну, а не легендарну. Невідомо, чи він був вибраний народом, чи сам захопив силою владу. Царство єгипетське було поділене на невеликі округи, що Греки звали "номи", сам Мена був з номи Тені, що була на границі горішнього та середнього Єгипту. В ті часи місто Тені було осередком державного єгипетського життя, але потім його значіння перейшло до міста Абідосу, де була ніби то могила бога Озіріса. Геродот пише, що сей царь Мена заснував місто Мемфіс трохи вище Дельти і зробив греблю Кошейш, де були шлюзи, що управляли Нільским розливом. Нове місто було присвячене богові Пта (Phtah), отже свята його назва була Га-Ка-Пта (Ha-Ka-Phtah), звідки Греки взяли Aegyptos (Єгипет по нашому) і перенесли сю назву на цілу країну, тоді як самі Єгиптяне звали свою країну Кемі. Другий історик каже, що Мена заложив Місто Крокодилів (Крокодилополіс) і збудував великий Лабірінт. Про се єсть ось яка легенда: одного разу на Менау напали на полюванні його власні собаки, він утік від них в озеро Меріс, там його прийняв крокодил і потім переніс його на своїй спині на той бік. За для вдячності для сеї звірини, царь казав збудувати місто, назвав його Містом Крокодилів і заборонив мешканцям забивати крокодилів і навіть озеро було присвячене їм, як богам. Там же стоїть і могила сього царя – велика піраміда, там єсть і великий Лабірінт.

Перша династія царювала 253 р. Від неї не зосталося ніякого пам'ятника. Друга династія походила теж з міста Тені, вона царювала 302 р. За сеї династії почалося поважання святих звірів, принаймні найважніших: вола Апіса, що вважався постатєю бога Пта, йому поклонялися в Мемфісі найбільше; вола Мневіса, що був у місті Он (Геліополіс по грецьки); святого цапа в окрузі Мендесійському. Від другої династії зосталась піраміда на п'ять уступів,

могила царя, отже вона єсть найдавніший пам'ятник з цілого світа; вона збудована трохи иначе, ніж всі інші піраміди: ті всі мають підмурівок рівносторонній, а ся має довгастий, вона має низькі вузькі двері, ними йдеться до хати в середині піраміди, де колись стояла труна царева, але труну ту забрано до Берлінського музею. Піраміда ся зветься Саккара.

Третя дінастія царювала 214 р., вона походила з Мемфісу. Від неї zostався цікавий пам'ятник: великий барельєф, що з'являє царя Сневу. Царь той заложив єгипетське місто на Сінайському півострові, щоб там здобувати мідь. Царь стоїть і тримає за волосся якогось ворога подоланого, що впав перед ним на коліна, другою рукою царь здіймає над головою ворога зброю. Над царем напис: "Царь обох Єгиптів, Горус переможець, Сневу, великий бог". Барельєф сей дуже грубої роботи. Три статуї трохи кращої роботи, що тепер стоять в Парижському музеї, були зроблені певне близько того часу, що й барельєф. Єсть то статуї якогось Сепи, урядовця, родича царського та ще святця білого вола з жінкою Назою, що теж названа царською родичкою.

Від четвертої дінастії zostалися найзнакомітійші пам'ятники: дві піраміди царів з сеї дінастії, Хуфу і Шафри, Геродот зве сих царів Хеопс і Хефрен. Найдавніша піраміда Хеопсова (Хуфу), вона ж є і найбільша, при землі має 248 метрів кожний бік її. Заввишки вона має 133 метра.

Піраміди будувалися терасами з каміню вапняного, середина тих терас набивалася землею, а вся піраміда зверху накладалася рівними каміннями полірованими.

Але на Хеопсовій піраміді нема сього лицювання (на інших воно єсть), вона має 206 уступів (сходів) кожний заввишки в 2 або 3 локті. Велика піраміда має двері з північного боку, що провадять у вузьку галерею, галереєю можна зайти до кімнат, в одній з них стояла царська труна. Над тією кімнатою є ще п'ять інших, зовсім порожніх, вони зроблені для того, щоб верх піраміди не був дуже тяжкий над царським склепом. Всі ті кімнати вироблені посередині цілої піраміди. В другій піраміді кімната зроблена низче при землі, вирубана в цілій скелі, і над нею нема порожніх хат. Над дверима Хеопсової піраміди

один німецький мандрівець видовбав величезними гієрогліфами імення короля Прусії і тим, звичайно, показав увесь свій вандалізм.

Обчислено, що на одну піраміду велику пішло стільки каменю, скільки треба було б на обведення муром цілої Франції, як би той мур був у 2 метра заввишки. Хто знає, скільки життя і сили людської пішло на будівлю сих камінних гір, поки то вони були поставлені. Ще ж тоді не знали як слід ні механіки, ні архітектури¹. Геродотові казали єгипетські святці, що на будовання великої піраміди пішло 30 років. Геродот розповідає так про те будовання: "Хеопс почав з того, що зачинив усі церкви, заборонив поданки і заставив усіх єгиптян робити на себе; одні мусіли лупати гори Арабські та возити камінь до Нілу, а потім переправляти його через Ніл; другі приймали його та тягли аж до Лібійських гір. З місяці 100.000 людей були при сій роботі. Десять літ робили мощену дорогу, щоб нею возити се каміння, не лічучи сюди ще часу того, коли робили над тею горою, де мала стояти піраміда, та над підземною хатою, де мав бути колись похований царь. На саму ж піраміду пішло 20 літ. Потім Хеопс умер, процарювавши 50 років, і настав брат його (по других історіках син) Хефрен, той теж почав будувати піраміду і мучити над нею людей. Він царював 66 років. Отак то Єгиптяне будували 106 років, а увесь час церкви були позамикані".

Не все справедливо в сій розповіді, бо сії царі не тільки не замикали церков, а ще й нові будували, єгипетські історіки кажуть, ніби Хеопс на старість, покаювшись, навіть святі книги писав. Він же казав відновити церкву богині Атор. Хефрен же збудував церкву з білого алебастру перед великим сфінксом.

Довго спорилися новітні історіки, для чого власне ставилися піраміди, але на останку археологи дізнали, що то такі піраміди були царські могили, як то говорить у Геродота та в інших давніх істориків. Могили простіших людей теж були подібні до пірамід, тільки що були маленькі.

Так мучили царі народ над пірамідами, народ же, хоч не смів повстати, однак часом оддячував царям після їх смерті тим, що не давав їх ховати в тих пірамідах. Так

сталося з двома царями, народ розлютився і казав, що коли ті царі будуть поховані в пірамідах, то він витягне і роздере їх на шмаття. Тоді родичі поховали їх так, що ніхто ніколи не довідався, де були вони поховані.

Одного разу учені знайшли добиті статуї царів, покидані в глибокий кам'яний колодязь, певне то були статуї тих царів по смерті яких повстав народ. На одній такій статуї написано що то Шафра (Хефрен), той що поставив другу піраміду. Статуя та мало попсована, вона зроблена з твердого каміню діоріту. Постать і поза царя така, як завжди в єгипетських статуй: цар сидить на троні випростаний, руки покладені на коліна, в одній руці ніби звитий папірус. На поруччях трону лев'ячі голови. На боках трону зроблені рельєфом дві рослини, лотос і папірус, емблеми горішнього і долішнього Єгипту. Вираз цілої фігури спокійний і величний. Робота досить гарна, особливо, коли пригадати страшенну твердість матер'ялу, з якого зроблена статуя. Недалеко від піраміди Хефрена є великий сфінкс. Він витесаний з цілої скелі і тільки там, де не вистачало скелі, докладно привезеного каміню. Тіло сфінкса має 57 метрів наздовш, воно сливе ціле засипане піском (остатнього часу його розкопали з піску). З піску виринає тільки голова що має 9 метрів заввишки, видно, що колись вона була помальована на червоно. Де-неде вона пооббивана. На ній написано гієрогліфами, що вона з'являє Гармаку, бога зіходячого сонця. Перед ним стоїть колона царя Тутмеса 1-го, 18 династії, але він сам (сфінкс) був поставлений далеко раніше, бо єсть храм поставлений при царі IV-ї династії, Шафрі, і присвячений тому самому сфінксові. Постать сфінкса часто стривається в пам'ятниках єгипетських. Поєднання тіла звірячого (лев'ячого найчастіше) з людською головою єсть емблема сили з'єднаної з розумом і тільки богам та царям надавалася така постать. Сфінкси в жіночій постаті трапляються дуже рідко.

Після Шафри настав Менкера (по Геродоту Мікерінос). "Він, розказує Геродот, був трохи правдивіший від своїх предків. Казав повідчиняти церкви и дозволив поданки. І людей своїх розсужував краще, ніж попередні царі. Коли хто був невдоволений з якого царського вироку, то царь

того загожував дарунком яким". Він теж збудував піраміду, але меншу од перших, тільки краще оздоблену. Колись вона була наложена зверху гранітом, тепер той граніт обвалився. Як і всі інші, вона в середині зруйнована дуже, видно там побували Араби. В ній однак було знайдено великий базальтовий саркофаг² дуже просто оздоблений і труну дерев'яну. Саркофаг погинув у морі разом в кораблем, що перевозив його в Англію. Труна ж і тепер в Британському музеї. На труні напис гієрогліфічний, в ньому царь названий богом Озірісом: "О, Озірісе, царю Єгипту, Менкера, в вічності живучий, небом урочений з лона Нут (богині неба), нащадку Себа! Твоя мати Нут нахилилася над тобою, вона ж є небесна безодня. Для твоєї боговитости вона знищить всіх ворогів твоїх, о, царю Менкера, в вічності живучий!"

На тому полі, де стоять піраміди, був колись, так званий, город мертвих (некрополіс), кладовище давнє єгипетське. Було воно дуже велике, бо на ньому ховали людей з Мемфісу, що стояв по той бік Нілу, і мертвих перевозили човнами на кладовище. Там і тепер є багато могил, звичайне, дуже розруйнованих. Єсть могили подібні до пірамід, тільки менші; єсть просто хати, у них у середині пороблені ями, наче колодязі, від тих ям ідуть ходи попід землею до льоху підземного, де вже стоїть труна. Стіни сих могильних хат укріті малюнками, але все то малюнки зовсім не релігійного змісту. Богів та різні святощі почали єгиптяне малювати при "середньому царстві", а в давніші часи, про які власне тепер говоримо, вони малювали тільки людей та звичайних світових істот. На могилах намальований завжди покійник з своєю семьею, при якій небудь роботі, якою він завжди при житті займався. Намальовані різні сценки з його життя: от він на полюванні, несе козу на плечах, а собак веде на шнурі, або знов полює на болотах та в очереті диких болотяних птиць; то знов він стоїть на полі, наглядає над жінцями, то лічить мірки збіжжя, або часом він малюється даючий поданки богам, але боги ті не намальовані. Межи написами молитов сливе нема, єсть тільки дуже коротенькі молитви до Анубіса, бога-шакала, сторожа могил та проводаря мертвих на той світ. В хатах намогильних були тільки посередині

столи для щорічних поданків, що приносили родичі покійного, та ще в маленькій замуруваній хатці стояла зовсім на віки замурована статуя покійника. В підземній же ямі стояла труна з мумією. Такі самі могили робились і для різних святих звірів: волів, баранів, гадюк, а надто для ібісів.

Єсть ще цікаві руїни двох пірамід старого царства, що мали бути могилами якогось царя і цариці; поставлені ті піраміди серед озера Мері; на тих пірамідах стояли колись і статуї царя і цариці, але тепер їх нема. Само теє озеро, невідомо коли власне було викопане; інші знов історіки кажуть, що воно собі озеро натуральне, а тільки його царі єгипетські розширювали, гатили та проводили від нього канали, і се скорійше, що так воно було.

Під кінець шостої дінастії відоме єсть царювання цариці Нітокріс, але про неї більше самі байки дійшли. Вона стала царювати по смерті свого брата і разом чоловіка. Звичай брати сестер за себе тримався у царів увесь час, поки трималася монархія єгипетська. Се було через те, що ніяка друга людина не вважалася гідною стати дружиною царицею, бо сам царь уважався особою святою, і навіть чужі царі не могли йому дорівнятись, отже треба було брати таку жінку, як сам, а такою могла бути тільки сестра, або яка близька родичка; таким тільки способом могла дотриматися в чистоті висока царська порода.

Брат Нітокріс був забитий і вона знала, хто його забив, і задумала помститися над злочинцями. Вона казала зробити велику хату підземну і запросила на бенкет у ту хату усіх тих, що забили царя, коли ж вони були всі за столом, вона пустила воду з скритого каналу і затопила їх усіх в тій хаті водою. Потім же, знаючи, що сама не втече помсти, вскочила в яму повну гарячого приску і там згоріла. Ціла ся історія єсть певне легенда, яких так багато у Геродота. В піраміді Менкери в тій хаті, що зроблена вище покою з його труною, знайшли саркофага синього базальту і там було написано, що то цариця Нітокріс. Се часто лучалося, що царі, не хотючи ставити окремої піраміди, казали ховати себе в пірамідах своїх предків, прикрасивши та оздобивши ті піраміди на свій кошт. В написі на саркофагу Нітокріс названа "вродливою з обличчям рожевим". Сю назву Греки переклали

відповідним словом грецьким "Родопіс", а потім видумали легенду, що ніби колись в Єгипті царювала Грекиня Родопіс і що вона збудувала піраміду.

Тут ми бачимо, що від історії політичної (себ то царської) давньої держави zostалися тільки самі обривки тай то по більшій часті легендарні. Але за те історія культури та хисту єгипетського найкраще відбилася в пам'ятниках сього давнього Єгипту і її можна ясно вичитати, дивлячися на ті нечисленні малюнки, барельєфи, статуї, ремісничі та всякі інші знаряди, які zostалися нам від тих стародавніх віків. А се може власне і єсть найцінніше в людській історії – історія культури. Шкода тільки, що багато тих дорогих пам'ятників було знищено та попсовано ранійше, ніж учені могли їх відмалювати, зіпсував їх час, дикі бродячі народи, а ще гірше європейські невіглази мандрівці виписуванням своїх йменнів та різних дурниць.

З малюнків сих видно, що Єгиптяне вже й в ті часи були народом культурним, тямущим в господарстві, ремеслах, різних промислах і навіть в хисті (як на ті часи). І дивна річ! у ті давнійші часи малюнки та статуї були кращі ніж в пізнійші часи "нового періоду", постаті були натуральніші, не такі тонкі, довгі та безжилі, як у пізнійших фігур, рухи були живійші, цікавіші, не такі вимучені та одноманітні. Самі теми малюнків були цікавіші: були то сцени з щоденного життя, мало було в їх величності та ідеї, але в них відбивалося ціле життя людське. Ми бачимо на них, як ті люде ріллю вправляли, бидло годували, полювали, рибу ловили, хати ставили, статуї робили, малювали, пряли, ткали і всяку роботу робили; ми бачимо забави тих людей, танці, гімнастику; музичні струменти, убори, одержу, покраси; оздоби zostалися навіть не тільки в малюнках, а й в натурі, бо при мумії в труну часто клали різні перстені, намиста та різні інші покраси, надто багато сього було при жіночих муміях. Ремісникам клали в труну їхні ремісничі знаряди. Що любив чоловік при житті, або чим займався, те йшло за ним і в труну, тільки живі істоти не ховалися з мертвими у землю, як то бувало часом у інших давніх народів. Різних святощів у той давнійший період не вживали при погребі, однак мумії вже бальзамували. Тоді видно

віра єгипетська була подібна до давнішої браманської, поки ще там не було образів жадних, а богам поклонялися тільки під постатею святих звірів, або сил природи.

Писати Єгиптяне вміли теж з незапам'ятних часів, бо вже на самих найдавніших пам'ятниках є написи гієрогліфічні. Власне у них письмо мало одрізнялось від малювання і може той і другий хист повстали і розвивалися одночасно. Лічба теж була їм давно відома, бо на малюнках давнього періоду часто з'являється писарь, що записує і лічить бидло та всякі статки господарські. Хоч у Єгиптян не було такої гарної і цікавої літератури, як, напр., у Греків, однак писали вони багато; у них був цілий великий гурт урядовців-писарів, що писали різні державні записи та накази царські, інші знов провадили записи астрономічні та медичинські. Звичайно писарство не було ще так розвинуто в давній період, але й тоді вже були, так звані, "царські писарі" і навіть "наглядачі над книжними домами", як це видно з могильних написів над тими урядовцями. Учені відкрили, що вже при шостій династії були книжки і навіть "книжні доми", себто бібліотеки. А коли пригадати, що тоді всі книжки писалися руками, то певна річ в такій стороні, де вже були бібліотеки, мусяло бути багато писарів, єгипетська література, як видно, не з поезії почалась, як то було в інших народів. Найдавніша єгипетська книга єсть щось нахшталт моральної розправи. Зветься вона: "Наука Птаготепа", вона подібна трохи до жидівських заповідей, і найголовнішою заповіддю ставиться покірність дитяча: "Слухняний син буде щасливий за свою слухняність, дочекає старощів і матиме царську ласку. Я сам (автор писання) дожив до старощів на сім світі. Сто десять літ прожив я, царь до мене ласкавий і старі люде мене похваляють, бо я завжди був слухняний".

Другі книги подібні до медичинських збірників з рецептами та з заговорами від слабостів. Єсть іще уривок з якоїсь фантастичної розповіді, подібної до казок "Тисячу і одної ночі". Але все таки в той давній період література і теоретична наука мало були розвинуті, надто коли порівняти з розвитком ремесел та будівництва. Історії своєї країни єгиптяне давніх віків зовсім не писали, а з написів на царських

могилах теж мало що можна було довідатися. Ні одна з бібліотек давнього періоду до нас не дійшла.

Треба спогадати знаому статую царя давнього періоду Ра-Ем-Ке: фігура та з дерева, а очі їй зроблені з скла і підбиті фарбованими цвяхами, так що зовсім видається, ніби статуя дивиться. Статуя має дуже натуральний вигляд, надто коли порівняти її з іншими статуями єгипетськими.

Розділ III СЕРЕДНЯ ДЕРЖАВА. НАПАД ПАСТУХІВ

Від VII, VIII, IX и X династій не зосталося жадного пам'ятника. Відомо тільки, що вони були не з Мемфісу, а з міста Гнес, в середньому Єгипті. XI-та династія була з Теб, і з неї починається середня держава, і царі починають жити в Тебах. Вона теж мало відома. Від неї зосталося тільки дві дерев'яні труни зроблені, як мумії; там лежали колись мумії двох царів, що звалися обоє Антев. Одна дуже проста, друга оздоблена, вся позолочена і очі їй зроблені з емалю, на ній зроблена покраса наче два крила, що вкривають усю постать. На ній написана молитва до бога Анубіса. Потім ще написано, що сю труну зробив царь Антев молодший для свого брата Антева старшого. Династія Антевів є перша династія Тебанська і одинадцята, коли лічити від початку єгипетської держави. XII та династія, теж із Теб, царювала 213 років і то був час влади і сили військової для Єгипту; тоді ж і громадське життя було дуже розвинуто. Всі царі сеї династії звалися Аменема (Amenhema) або Узортезен (Ousortesen). Царі ті часто воювалися і прилучили багато нових країв до своєї держави; вони запанували над північно західною Арабією та над Нубією або нижньою Єгипцією.

Про тих царів ходило потім багато легенд поміж людом, і до їхнього царювання відносили часом такі війни та перемоги, що були зовсім за інших царів; люде казали навіть, ніби войська тих царів знакомих заходили до Індії та Бактріани, але вже то ніяк не могло бути в ті часи, і відомо напевне, що тоді Єгиптяне дальше Арабії в Азію не заходили. З тих легенд єгипетських Греки зложили казки про Мейнона та Сезостріса і ті казки довго приймалися на

віру історіками пізніших часів, але потім було доказано, що тих Мемнонів та Сезострісів не було зовсім, а тільки до їх іменів приточені діла зовсім інших людей.

Та не так славна XII-та династія своїми війнами, як своїм управлінням Єгипту, та своїми роботами над каналізацією Єгипту, та направленням поводи нільської. Від Нілу залежало все життя і добробут єгипетського народу, а сама повідь нільська багато залежала від державця, який панував над Єгиптом. Від царя бо залежало заряжування роботами громадськими і всіма коштами державними. Царь настановляв начальників над шлюзами та греблями нільськими, сам наглядав за добрим направленням поводи, щоб ніхто для власної користі не пустив на свою землю більше води і тим би не одібрав від другого округу потрібної для життя води. Оце направлення нільської сили, того божого дару, надто надавало цареві боговитости та святости в очах народу. Отже, коли царь був розумний, дбав о добро народу, настановляв тямущих урядовців і дивився, щоб вони по совісті справляли свої обов'язки, то і земля краще родила і голоду не було, бо Ніл був належито направлений, канали утримувалися в порядку, греблі не розвалювалися, шлюзи не захарашувалися. Коли ж царь був недбалий, неспосібний, то в країні все йшло аби як і Ніл був занедбаний і люде голодні.

Є в Римі хороша статуя Нілу, роботи греко-римської. Ніл зроблений в постаті діда величного у вінку з колосків; він лежить, спершись на сфінкса та на риг достатку. На нього повлазили 16 дітей, кожне в локоть заввишки, вони мають з'являти 16 локтів потрібних для доброї поводи, себ то, щоб урожай був добрий, то треба було щоб Ніл під час поводи здійнявся на шіснадцять локтів вище своєї звичайної рівні. Повідь Нілу міряли особними "нілометрами", була то довга палка з зарубинами і нею мірялась вода в Нільських криницях при спокійному стані води і при поводи. Коли вода не доходила до потрібної міри, то одчиняли шлюзи усіх малих притоків озер і пускали воду з озера Меріс; коли ж води було занадто багато, то одчиняли шлюзи на Дельті та інші канали до озера Меріс, що були вище того озера, і таким способом вода скоріше зливалася в море

та в Меріс, і повідь ущухала. Звичайно, що тут мусів бути дуже бачний нагляд, треба було часто міряти воду, і день і ніч мати сторожу та урядовців при шлюзах. Для Єгипту однаково погано було коли повідь була за мала чи за велика, так: коли вода здіймалася тільки до 12 локтів, то значило, що буде страшний голод, бо сливе цілий Єгипет зостанеться неполитим; коли вода сягає тільки до 13 локтів, то буде недорід все таки великий, коли ж до 14-ти, то вже можна прожити; коли до 15-ти, то вже й зовсім добре, коли ж 16, то великий достаток, багатство і щастя для всеї країни. Але ж знов, коли вода здійметься до 17 або до 18 локтів, тоді біда, бо повідь затопить села та міста, земля намокне занадто, вода не хутко ущухне, сівба почнеться пізно, жнива підійдуть під початок другої поводи, трава повимокає, почнуться болотяні повітря і край занапашений років на два. Тепер можна зрозуміти, чого єгиптяне так поклонялися Нілові, як богам, і чого кожний царь найбільше хвалився своїм управлінням Нілу, чого святці запевняли народ, що вони владають нільською силою і мають найбільшу ласку у нільських богів. Царь і святці тримали Ніл у своїх руках, отже тримали і люд. Не дивно, що тепер Єгипет такий запущений та вбогий, бо Ніл тепер в занедбанні. Чужий уряд, чи то римський, чи турецький не дбав за Ніл, озеро Меріс запущене і висихає, канали давні завалилися, греблі знесені, шлюзів і знаку нема, і там, де колись був край багатий, родючий, там тепер пустиня мертва, суха. Відомо напевне, що середня високість нільської води тепер на 7 метрів менша, ніж була за давніх часів.

Близько озера Меріс був великий дворець, що звався Лопе-ро-гунт (Lore-ro-hount), що значить – дворець над озером, а з тої назви Греки зробили Лабірінтос (Labyrinthos). Цей Лабірінт був дуже знакомитий здавен по всіх країнах. Був він поставлений певне при XII-й династії бо на стінних написах часто стрівається ймення царя Аменема, а як відомо, те ймення мало багато царів XII династії. Геродот каже, ніби він був збудований за пізніших часів. От як описує Геродот сей Лабірінт: "Я бачив його і зважив, що він вартий своєї слави. В ньому є 12 дворів, обведених мурами, і стільки само брам: шість брам

виходять на північ, шість на південь. В самій будові 100 кімнат, а ще стільки само під землею. Я був тільки в верхніх кімнатах і розказую тільки про те, що сам бачив; що ж до підземних кімнат, то а знаю про них з чужих слів, бо єгиптяне-сторожі не хтіли мене туди допустити, через те що там лежать поховані святі крокодили та царі, що збудували Лабірінт. Отже, про підземну частину я знаю тільки по слуху. Що ж до верхньої, то я сам її бачив, і вважаю її за найвеличнійшу будову в світі. Не можна не дивуватися на ті закручені та химерні переходи та суточки, що ведуть з двора в двір, з кімнати в кімнату. Всі ті будови з каміню і дахи на них камінні; на стінах скрізь малюнки та покраси. Кожний двір оточений колонадою з білого каменю. На кінці Лабірінту є височенна піраміда і на ній вироблені різьбою великі звірі (барельєфи)". Невідомо навіщо був збудований той Лабірінт. Одні кажуть, що то просто був царський дворець; другі кажуть, що то був надгробий пам'ятник царя Меріса; інші знов думають, що то була церква, сонцеві присвячена; інші догадуються, що може то була радна палата, куди збірав царь начальників єгипетських ном (округів) на раду і де розражали над краєвими справами. Все то може бути, але ніщо не певне.

Єсть біля давніх Теб руїни могил князів XII династії. Там знайдено найдавніші єгипетські колони. Мають вони дуже просту форму: просто обтесаний стовп з квадратними накладками вгорі і внизу, видно, що ці колони хоч і зроблені з каміню, але зроблені на подобу дерев'яних стовпів. Де які історіки почали догадуватися, що може Єгиптяне перейняли ці колони від Греків, або що може Греки перейняли від них форму своїх дорійських колон. Але ж тут певне нема чого шукати якогось переймання, бо поставити простий стовп, та обтесати його рівненько з різних боків можна легко і без чужої науки.

Ті руїни княжих могил, де єсть оті колони, з'являють собою просто печери вибиті в скелі і тільки вхід до тих печер прикрашений колонами, та ще в кожній печері в середині є по чотири колони. В середині стіни печер помальовані, хоч там так темно, що малюнків тих без світла навіть невидко, але ж єгиптяне не дбали, чи хто

бачитиме їх роботу, коли прикрашували свої могили. Малюнки ті подібні до тих, що в могилах "давньої держави", все то сцени з життя щоденного і нема між ними жадного малюнку релігійного змісту. На тих малюнках намальовано багато людей різних чужих племен; видно, що Єгиптяне в ті часи вже пізнали багато чужих африканських та азійських племен, торгуючи та воюючи з ними. Між иншим там єсть цікавий малюнок, що представляє переселення чужого племена в Єгипет. Племено те названо в написі Аам, було воно племено семітське з Палестини. Намальований великий гурт людей, попереду йде старшина і веде цапа за роги, видно на дарунок красвому цареві; за старшиною – його товариші узброєні списами та луками, далі діти їдуть на ослі, за ними гурт жінок (жінки нагадують жидівський тип), позаду чоловік граючий на лірі і ще один з луком. Ні коней, ні верблюдів нема на сьому малюнку, тільки осли. Взагалі кінь з'являється тільки на малюнках "нової держави", а верблюда нема нігде на жадному малюнку єгипетському.

Власне ці могильні печери не єсть могили царів, але князів начальників над номою Мег. Єгипет в ті часи був поділений на округи номи, і в кожній номі був князь; князівство переходило від батька до сина з роду врид, а часами воно переходило і до інших родин через шлюб або яке инше споріднення. Разом з тим кожний князь мусів бути утверджений царем Єгипту і царь міг, коли хотів, скидати князів і настановляти нових. Але все ж се не були такі урядовці, як сатрапи перські, що були настановлені від царя і не могли зоставляти сатрапії в спадок своїм дітям. Як сатрапи, так і начальники ном, мали за головний обов'язок збирання податків для царя і помагання йому своїм військом при війнах, але вони не мали такої незалежності та волі, як сатрапи. Се залежало від того, що вони були не так далеко від свого царя, як сатрапи від Перського, і що в Єгипті не було стільки чужих народів подоланих, над котрими усяке збиткування допускалось би. Все таки царь свій рідний народ для власної користі не повинен був давати на поталу князям, хоч сам немало морив той народ на роботах та на війнах. Але певна річ, що народів не легко

приходилося від тих князів та царів. Князі повинні були правити суд у своїй стороні і дбати за громадське добро в краю. Ось як один такий князь номи Мег, на ймення Амені, хвалиться своєю справедливою службою цареві: “Я служив своєму владареві, коли він ходив бити ворогів у чужій стороні. Коли ж його величність повернувся в мирі, побивши ворогів в поганій Куші, я прийшов служити йому. Ні один з моїх вояків не втік, коли я випроважував золото до найсвятішого царя Узортензена 1-го, живучого навіки вічні”. Далі він хвалиться правлінням краю: “Я завжди був добрим, лагідним владарем. Ніколи не образив дитини, не зневажив удовиці, не скривдив рибалки, не зайняв пастуха. При мені ніколи не було голоду, ніколи не лишав я без помочі бідної людини після лихих жнив. В околиці Мег земля була управлена від півночі до полудня. Однаково було в мене і вдові і замужній жінці; ніколи я не судив гірше убогого ніж багатого”.

Але ось картина життя простих робочих людей. Зосталась одна рукопись якогось письменця старого, де він радить своєму синові, чим той має займатись, яку роботу має вибрати, і при цьому описує кожне ремесло з лихого боку, щоб син тямив, що вибірає: “Я бачив, пише він, коваля при горні. Руки в нього порепані, як шкура крокодилова, риб'ячою икрою тхне від нього. В ночі, коли всім належить бути вільними, він ще робить при світлі. Каміняр мусить тесати тверді каміння, він зранку до вечора гнеться над тяжкою роботою, і коліна та спина йому, як перебиті. Голяр голить до пізньої ночі; він ходить від хати до хати, шукаючи роботи; він мучить собі руки, щоб догодити животові. Мисливий (що полює на болотах) пливе аж до Нато (місто в Дельті), щоб мати заробіток; коли ж він скінчить роботу, по роботі наб'є диких гусей та фламінго; не вспе він вернутися до дому, до свого багаття, як знов мусить геть мандрувати. Я розкажу тобі, як муляр в лиху негоду мучиться, будуючи колони з капітелями, подібними до квіток лотосу; руки йому болять від роботи, одяга пошарпана, він сам себе їсть, бо руки його, то хліб його, він тільки раз на день вмивається; він приходить до дому і б'є свої діти, заробивши їм хліба. Ткач, що робить в кого в дома, єсть нещасливіший

від жінки, коліна йому аж до серця пригнуті, він немає часу вільно дихнути. Коли ж якого дня він не зробить умовленої роботи до кінця, то його в'яжуть, мов той лотос болотній. Тільки тоді має він просвіток, коли підкупить сторожу придворну”. Далі автор описує ще багато інших ремесел, а потім радить синові стати письменцем (або писарем), обіцяючи йому, що тоді матиме і честь, і славу, і користь не так великим коштом.

В початку середньої держави Єгипет досяг великого багатства та влади над чужими народами, але межі чотирнадцятого та сімнадцятою династіями, учені не можуть напевне встановити коли, – спала на Єгипет несподівана біда, набігли бродячі азійські народи і завоювали Єгипет. Народи ті звались Гіксоси.

Ось як Манетон про те розповідає: “Був тоді царь Аменема, при ньому не знаю як то сталось, тільки бог повіяв напроти нас, і люде нікчемного роду прийшли від східного краю, несподівано напали на нашу сторону і без війни заволодали нею. Вони наклали руку на наших старших, попалили міста і сплюндрували церкви божі. Вони дуже знущалися над нами, одних вбивали, других завдавали в неволю з жінками та дітьми. На останку вони вибрали свого царя, що звався Салатіс. Він оселився в Мемфісі, наложив податки на верхній та нижній Єгипет і поставив своє військо в найвидатніших містах. Надто узброїв він східні краї, боячися, що Асирійці, набравшись сили, нападуть на Єгипет. Вважаючи ному Саїську добрим місцем, – вона лежить при ріці Бубастіті, – він поставив сильного війська 40 тисяч. Він приходив туди щороку на жнива і там оплачував своє військо, що було дуже добре вивчене на страх ворогам”. Далі Манетон згадує ще п'ятьох царів, що були після Салатіса, і каже, що чуже панування тривало 200 літ; “за той час чужинці силкувалися викоренити Єгипет. Сі чужі люде звались Гіксоси, бо Гік на святій мові значить царь, а Сос на простій мові значить пастух. Де хто каже, що то були Араби”.

Новітні досліді вчених показали, що не такі вже дикі та люті були ті Гіксоси, якими їх представляє Манетон. Знайдено було, напр., чотири сфінкси та скільки царських статуй, і що були зроблені за Гіксосів, і всі

ті статуї, хоч і як одмінні від єгипетських, однак не гірші, а може ще кращі від тих, що були роблені в той самий час в Тебах, де ще царювали єгипетські царі. Сфінкси ті були з круглим лицем, широким носом, на устах немов вираз призирства, а лев'яча грива ще додавала більше величності тому обличчю. На сфінксах написи єгипетські, і сам царь називає себе так, як і єгипетські царі, "богом благодатним і сонцевим сином", і теж пишеться по єгипетському; отже видно, що не так вже силкувались Гіксоси "викоренити рід єгипетський". Гіксоси не тільки не знищили статуй єгипетських царів, а ще й понаписували на них, на честь їм, свої ймення гієрогліфами. Переможці прийняли у великій мірі віру, мову й звичаї подоланих. Але, звичайно, завоювання не могло обійтися без насилля і руйнування, а єгиптяне все ж були народ гордий і не могли того вибачити чужинцям, що пригналися непростені в їхню сторону.

Дивно, як могли Гіксоси так легко звоювати сильну єгипетську державу, може хіба, що тоді Дельта була найслабійшою частиною держави, бо дуже "далеко лежала від осередка царства, Теб. Може знов люд, змучений своїми царями, не дуже енергійно боронив свої землі.

Довго царювали Гіксоси. Помалу вони почали переймати віру єгипетську, але все таки багато змінляли в тій вірі; деяких богів не так поважали, де яких нових своїх настановили. От тоді почалися релігійні сперечки межі царями тебськими, що тепер вже поробилися князями півладними мемфіським Гіксосам, і самими Гіксосами царями. Може тут не так була справа за віру, як за царську владу, але ж инакше трудно було довести простий люд до повстання, не розпаливши його релігійним фанатизмом. Царі Гіксоси надто поважали свого бога Сутека (Єгиптяне приймали його за свого Сета), але, може навмисне, нехтували богом Аммоном, давнім державним царським богом. Ось як говорить в одному давньому папірусі про початок війни проти Гіксосів: "Сталось, що Єгипет впав у руки ворогам, і від того часу ніхто вже не був царем. Тільки царь Тіаакен став князем у верхньому Єгипті. Вороги були в Геліополісі і старшиною над ними був Аваріс. А царь їхній Апелі вибрав собі бога Сутека за владаря і не служив більш

ні одному богові в цілому краю. Він поставив йому церкву гарної роботи, дуже міцну. Тіаакен хотів поклонятися Аммонові, Аммон же був богом Теб. Апелі за се розсердився, почав робити утиски. Тіаакен, надіючись на інших князів та на народ, назвався царем і почав війну".

Гікси царювали 500 літ, а щоб їх вигнати зовсім з країни, треба було ще 150 літ. Війна проти них велася довго і кінчив її царь Амосіс або Амес, захопивши табор Аваріса в Геліополісі. Один вояк, що брав участь в тій війні і був начальником над кораблями, описав сю війну: "Коли я вродився в замку Ейлейтії, мій батько був військовим старшиною при царі Тіаакені. Я ж сам був потім старшиною на кораблі "Теля" при покійному цареві Амесові. Я поплив на північ, щоб воюватися. Там ми обложили Таніс і я воювався перед царем. Потім я перейшов на корабель "Перемога Мемфіська". Була війна на воді на Танісьському озері. Царь волив мене похвалити і подарував мені золотий нашійник за одвагу. Ми напали на ворожий табор з полудня. Табор був звоюваний і там я взяв одного чоловіка і дві жінки, і їх царь дав мені в неволю". Потім повойовані Гіксоси просили помилування і відступили в Сірійську пустиню. Було їхнього війська сто сорок тисяч; хотіли вони йти далеко в Азію, але зупинилися в Палестині і не йшли далі боячись Асірійців.

Розділ IV НОВА ДЕРЖАВА

Після вигнання Гіксосів, почала царювати вісімнадцята дінастія єгипетських царів. І від сього часу вже починається нова держава. Вона одрізняється від попередніх держав надто великою владою святих і великим розвитком релігії. Се ж так і мусіло статися, бо коли війна проти Гіксосів мала характер релігійної війни, то потім та релігія, котра перемогла, мусіла добре запанувати в країні. Військо теж заняло поважніше становище. Тільки що прогнавши Гіксосів, Єгиптяне кинулися до нових войн. Царь Амес (той, що скінчив війну проти Гіксосів) оженився з етіоплянкою і прилучив етіопську країну до Єгипту ще міцніше. При його нащадках Аменоте-пах та Тутмесах єгипетські перемоги пішли ще далі. Кушітські сторони покорились

їм, Сірія була повойована, Фенікія теж. Було зроблено скільки щасливих походів в Асірію та Месопотамію. Єгиптянам відкрили широкий шлях утікачі Гіксоси. По єгипетських містах раз у раз ходили дивні процесії, то вертались війська єгипетські з далеких країв, вели полон, чужих людей, дивних звірів, азійські скарби. Сила народу бігла за тими чудними процесіями, святці, співаючи святі гімни з бубнами, сістрами, флейтами, йшли на зустріч переможцям. Довго пам'ятав люд єгипетський той славний для себе час і вихваляв тих Аменотепів та Тутмесів, що послали його погибати в азійських та лібійських пустинях. П'ять віків провадив Єгипет свої нескінченні війни.

Під той час в краю запанувала віра і святці. Скрізь будувались церкви, а надто в тих величезних "стоворотих" Тебах. Церкви будувалися при дворцях царських, в церквах малювалися часом царські походи та перемоги, в дворцях скрізь по стінах були боги, так що церква і дворець сливе не одрізнялись між собою. Скрізь видно царів, що при помочі бога топчуть ворогів під ноги³. Скрізь дивні релігійні емблеми, невидані до тої пори, де далі вони робляться все дивніші, все фантастичніші.

Від нової держави багато лишилося руїн, а ще більше підземних могильних переходів, там сила малюнків та барельєфів, хоч туди ніколи не западає соняшне світло. Царські могили, звичайно, найкраще оздоблені, в тих могилах знайдено чимало дорогого каміння, надто в могилах цариць. Багато тих могил є в горах лібійських.

Теби були збудовані по обидва боки Нілу. Будувалися вони довго, скільки віків; не одна династія царів поставила там свої дворці. То було найкраще, найбагатше місце в цілому Єгипті. Відколи ж зруйнували їх Перси, прийшли Теби в упадок і вже за римських часів були вони сливе тим, чим тепер, величезними сумними руїнами, та де не-де між ними стояли селянські хатки. При початку нашого XIX-го століття, ще б можна було відбудувати багато тебанських пам'ятників, але ніхто про те не дбав, Турки та Араби разносили каміння з тих пам'ятників для своїх будівлів. Однак ще й тепер zostалися великі руїни при теперішньому містечку Карнаку. Треба знати, що на руїнах Теб поміщаються чотири

містечка: Карнак, Луксор, Курнаг та Медінег-Табу.

Східна частина Карнакських руїн зветься Тутмозейон, бо вона з'являє собою дворець початий Тутмесом I і достроєний його нащадками, теж Тутмесами. Сей Тутмозейон одділяється від іншого дворця, збудованого при царях XIX-ї XX-ї та XXI-ї династії, великим двором, де стоять два обеліски, один цілий, другий вже розбитий. Обеліск, єсть то великий стовп, у горі гостро затесаний. Ті два обеліски⁴ поставила цариця Гатасу з роду Тутмесів. По смерті Тутмеса I-го вона стала царювати замість своїх двох братів. Вона часто казала робити свої статуї в мужеській постаті і з бородою. Вона поставила в Тебах по другий бік Нілу велику церкву, на стінах тієї церкви намальований великий похід в сторону Пунт (Фенікію), намальовані люде, що несуть різну здобич, взяту на війні, і цілі дерева для пересажування в Єгипет. Далі намальовані човни, там теж переможне військо, що сурмить у сурми і тримає корогви з і цілий написом ймення цариці Гатасу.

Третій двір в Тутмозейоні прикрашений колонами з постатями бога Озіріса, виробленими високим рельєфом. Далі йдеться до двірця Тутмеса III-го, найславнішого царя XVIII династії. В тому дворці є, так звана, "кімната предків", вона була дуже розмальована і там були виписані ймення 60-ти Тутмесових предків, яких він вибрав, щоб їм честь давати. Тепер та саля дворця дуже зруйнований.

Перед дворцем Тутмеса III-го є руїни церкви поставленої ще при Узортезенах (XII династія), там же багато кімнат, збудованих в різні часи при різних царях. Видно, що єгипетські царі, як і Перські, любили будувати свої дворці при давніших предківських і таким способом повставало ціле царське місто. В Тутмозейоні багато малюнків та написів про походи Тутмесів, але про краєву власне єгипетську історію з них дуже мало можна довідатися, хіба тільки що можна дослідити розвиток хисту будівничого та малярського та деяких нових звичаїв релігійних. Дивна річ, на деяких малюнках чогось то старанно позбирані голови у тих фігур, що мали з'являти царського бога Аммона, так само і ймення сього бога теж скрізь повидовбувані. Що

то мало значити, чи який протест народу проти віри, чи проти царя, невідомо.

Аммон в Тутмозейоні зветься царь богів і владарь небесний, а цар – добрий бог, владарь обох країн (верхнього і нижнього Єгипту), владарь корон. За ним змальована богиня з луком, стрілами і боевою сокирою. Вона має з'являти собою Тебоїду.

В Тутмозейоні знайдена одна поема, де прославляються походи царя Тутмеса III-го. Так говорить бог Аммон Ра: “Моя воля в тім, щоб твій крик войовничий лунав скрізь по чужих сторонах і щоб царі всіх племен з'єдналися під твоєю рукою. Моя воля, щоб ти стоптав під сандаліями твоїми всіх ворогів і щоб ти побив, як я тобі наказав, усіх старшин нечистих народів. Увесь світ, як довгий, як широкий, від Сходу до Заходу, мусить тебе послухати. Ти досягнеш до кожного народу, серце твоє звеселиться, твоєї ж царської землі ніхто не стопче під ноти, я ж буду тебе скрізь провадити. Ти великий переможець, ти перейшов велику річку в Месопотамії, так я тобі приказав. Вороги в своїх сховах чують твій військовий крик, я ж одіймаю їм дихання життя. – Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на князів Тагі, я кидаю їх і їхні краї тобі під ноги. Нехай вони бачать твою величність, тебе, владаря світла, ти засяєш над ними, як мій образ. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив чужинців азіатських, щоб заповонив старшин їхніх, хай вони бачать твою величність в військовому уборі, при зброї на боевому возі. – Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на східню країну, щоб пройшов по всіх містах святої землі, щоб всі бачили твою величність, наче ту зірку Сехет, що кидає проміння і росу. – Ось я; моя воля, щоб ти вдарив західню країну; Кефа та Азі жакхом пойнялися; нехай бачать вони твою величність, як молодого вола з одважним серцем, він оздоблений міцними рогами, ніхто не встоїть перед ним. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив усіх, що сидять при морі. Країна Матен тремтить перед тобою, нехай бачить вона твою величність, наче бегемота, страшного владаря вод, ніхто не сміє до нього наблизитись. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив тих, що живуть на островах, ті що живуть серед моря, нехай чують твій голос, нехай бачать вони твою величність, як переможця, що топче подоланого. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив

Тагенну. Острови Тана під владою твого розуму. Нехай бачать вони твою величність, наче того лева, що лежить на трупах посеред долини. – Ось я; моя воля, щоб ти знищив приморські краї, все морське око-ло під твоєю рукою; хай всі бачать твою царську величність, наче того яструба, що сягає поглядом, де йому подобається”.

Трудно довідатися, про які власне сторони говориться в сій поемі. Видно все таки, що походи Тутмеса III-го сягали досить далеко, – як на ті часи, але все ж не були вони такі вже надзвичайні, як говориться в хвалебних написах. Що року єгиптяне ходили в похід. Покоривши яку країну, вони зоставляли там такий уряд, який був раніше, тільки заставляли платити собі податки, не лічачи того, що забіралось на війні.

В Азії царство єгипетське доходило до Тігру, а в Африці десь аж до Алжиру теперішнього, бо там знайдено одну колону Тутмеса III-го. Єгиптяне теж завоювали південні береги Малої Азії та скілька островів Архіпелагу. Певне що морські війни помагали Єгиптянам вести Фенікійці, бо самі Єгиптяне ніколи не були моряками. Але всі ті перемоги були дуже не сталі: як легко покорялися ті різні народи, так легко і знов визволялися з-під єгипетської влади. Одна тільки Єтіопія міцно трималася з Єгиптом; вона мала однакову з Єгиптом мову, письмо, віру, і був навіть такий час, коли єтіопська династія царювала в Єгипті. Окрім того Єтіопія була прилучена не самими тільки війнами, а й царськими шлюбами, торгівлею і взагалі культурою, котра була у Єгипті висша.

Після Тутмеса III-го найглавнішим царем XVIII династії був Аменготеп III. Він поставив Луксорську церкву і сполучив її з Тутмозейном довгою вулицею, обставленою по обидва боки сфінксами та баранами, було їх усіх до 600, але тепер зосталося дуже мало, тай то пооббивані. На лівому березі Нілу близько могильних печер теж була Аменготепова церква, але тепер з неї тільки невиразні звалиська зостались, отож коло тії церкви стояли дві величезні статуї, що Греки звали колоссами Мемнона. Се дві сидячі фігури 20 метрів заввишки (такі як дім на чотирі поверхи). На них написано ймення Аменготепа III. Одна статуя перебита на двоє

і перекинута. Одні історіки кажуть, що її розвалив Камбіз, а другі кажуть, що землетрясення. В давні часи з тих статуй що дня при сході сонця йшов якийсь гук, подібний до гуку ліри. Через те Греки вдумали, що то статуї Мемнона, сина ранньої зорі, і що то він вітає свою матір що ранку. На п'єдесталах статуй багато грецьких та римських написів, де говориться про той надзвичайний спів статуй. Один римський імператор казав поправити ті статуї і замазати на них всі щілини, після того статуї перестали співати. Певне, що то роса, спадаючи через ті щілини в середину статуй, лунала гуком подібним до гуку струн на лірі, а може повітря, пробиваючися через щілини так гуло.

При кінці XVIII-ї династії зайшла зміна в єгипетській релігії. Тоді були скрізь позбавані написи ймення бога Аммона і всі його образи сплюндровані. Замість того з'явився бог Атен-Ра. Малювався він наче сонце з промінням, а кожний промінь кінчався рукою. Над ним завжди писалося: "Атен-Ре (Ра) на горі небесній, Атен-Ре владарь неба, владарь набожної хвали Атен-Ре на соняшній горі!" Здається, що поклонення сьому богові мало витіснити собою віру в інших богів і таким способом перейти в монотеїзм. Думають, що та віра розвивалася під впливом матері Аменготепа IV-го, цариці Таї. Вона не була Єгиптянкою; на могильному малюнку вона змальована з білим лицем і може що вона була Сіріянка або Жидівка. Слово Атен трохи нагадує Адоная жидівського бога. Але то все тільки догадки. Може просто Аменготеп хотів завернути колишню простішу єгипетську віру, і для того вибрав головним богом сонце, його ж Єгиптяне здавна шанували.

Як би там не було, тільки ся нова віра не втрималася в Єгипті; хутко віра в Аммона перемогла, а Атен-Ра згинув на завжди; ті нащадки Аменготепа, що хотіли таки затримати Атен-Ра, нічого не осягли, їхні ймення були скрізь позбавані, як колись ймення бога Аммона. Однак віра все таки трохи одмінилась: XIX-та династія була з роду Гіксосів і при ній надто ввійшо в силу поклонення Сетові (Сутек Гіксосів), для того навіть царі де які мали ймення Сеті. Найславніший з них був Сеті I, він знов прилучив до Єгипту азійські племена, що вже були відділились від нього. Взагалі

ті азійські племена ніколи не трималися міцно Єгипту. А власне на той час племена азійські вступили межі собою в спілку, і не хотіли платити податків Єгипту; старшими у тій спілці були Хети. Сеті напав на них в країні Аморейській, взяв їхнє велике місто Кадеш, потім лишив залоги міцні в містах Газі, Аскалоні та Магеддо. Потроху Сеті знову запанував над тими краями, що були завойовані при Тутмесі III. Багато зосталося малюнків, з'являючих ті походи та перемоги.

В Карнакському дворці єсть одна зала збудована при Сеті I, се дуже величний пам'ятник єгипетського хисту будівничого. Вона має 100 метрів завширшки, 50 метрів завдовжки і 23 метри заввишки; в ній в 12 колон 10 метрів завтовшки кожна, колони ті мають капітель подібну до квітів лотосу; де які знов простішої форми, такі колони найчастійше стрічаються в єгипетських будовах. Вікна в тій залі були не дуже великі і закратовані, так що в залі світло було не дуже ясне і через те стрілючі барви на малюнках не так різали погляд. Малюнків тих дуже багато скрізь по стінах та на колонах, але більшість їх була пороблена не при Сеті I, а при синові його Рамзесі Мейамуні. Той же Рамзес казав вималювати всі походи свого батька.

XIX династія, як уже сказано, була чужого племена, але Сеті перший ще при житті свого батька Рамзеса I оженився з дочкою Аменготепа III-го і таким способом поріднився з тебанськими царями. Сина їхнього Рамзеса другого Єгиптяне вже вважали правдивим єгипетським царем і Сеті I коронував його ще при житті своєму. Пізніше Рамзес II прибрав ще ймення Рамзеса-Мейамуна, що значить друг Аммона. Але народ назвав його Сезу. Може бути, що де що з його царювання дало повод до утворення легенди про "Великого Сезостріса", але ж то певне, що власне такого царя Сезостріса і таких походів, які йому Греки надавали, ніколи не було.

Рамзес ще при житті свого батька ходив на повсталих народів Куші та Шарі в Етіопії. В Нубії в одній давній церкві єгипетській намальовані на стінах ті походи, потім триумфальний поворот до дому Рамзеса, що веде до свого батька подоланого князя етіопського і двох його синів, а за ним військо несе багату здобич та

веде полоннених і дивних звірів середньої Африки.

У великій підземній церкві Абу-Сімбельській намальовані великі походи Рамзеса II проти Кушитів та Негрів в Африці та в Азії проти Хетів, що збунтувались і зірвали договір, зроблений з Сеті I.

Тії Хети, по думці де яких істориків, були Скити, а по думці інших, то були Хетейці, одно палестинське племено. Про сей поход дійшла до нас одна поема. Поеми тої велика частина єсть написана на одному давньому папірусі, що тепер у Британському музеї, а багато уступів з неї понаписувано по стінах різних дворців та церков в Абу-Сімбелі, в Рамзессейоні Тебському, в Карнаку, в Луксорі. Видно, що та поема була у великій славі. Поема та досить довга, – як одна пісня Іліади, а зложив її поет званий Пентаур. Ось деякі уривки з неї, з того місця, де то описується царь покинутий сам один серед нечисленного ворожого війська: тоді його величність сильний, живий і потужний, став як той бог Мут, здійняв свою зброю військову. Так узброєний він був подібний до Баала в час його потужности... Розігнавши свій повоз, він кинувся в середину війська нікчемних Хетів, сам він був і при ньому нікого. Його оточили дві тисячі п'ятсот повозів, на зустріч йому ринулися найпрудчіші вояки нікчемного Хети і всі нечисленні народи, що були з ним, а царь не мав при собі ні князів, ні начальників, ні старшин над стрільцями та повозами. "Мої стрільці та їзці мене покинули (так каже царь до Аммона), нема жадного з них, щоб воюватися при мені. Що замислив батько мій Аммон? Невже батько забува свого сина? Чи не йшов я по слову твоєму? Чи не святкував я для твоєї слави свят препишних, чи не сповнив я твого дому скарбами своїми? Я заколов для тебе тридцять тисяч волів. Я побудував церкви з кам'яних скель, я поставив для тебе вічні дерева. Я спровадив обеліски з Елефантіни, я казав привезти вічні каміння... До тебе, волаю, батьку мій! Я сам посеред товпища невідомих народів, і нікого нема при мені. Мої стрільці та їзці покинули мене, коли я кликав їх. Але кращий для мене Аммон від мільярдів стрільців, від мільйонів їзців. Людські заходи не варті нічого, Аммон їх всі перевершить".

"Ось я при тобі (каже Аммон), я батько твій, сонце. Моя рука над тобою, я більше вартий для тебе ніж мільйони людей. Я владарь всіх сил, я люблю одвагу. Я побачив, що серце твоє без страху, і моє серце звесилось і моя воля сповниться!"

"Подібний до Мута (каже царь) я кидаю стріли праворуч ліворуч, я жену ворогів. Дві тисячі п'ятсот повозів, що навколо мене, розбиті в дразки перед моїми кінями. Жадному не стало руки для бою, серце тремтить їм у грудях і страх підкосив їхні тіла. Вони вже не тямлять кидати стріл, сили не знаходять, щоб тримати списи. Я жену їх у воду, як крокодилів; вони лежать ницьма, один на другому, я побиваю їх".

"Се не людина серед нас (кажуть Хети). Се Сутек, вояк величний, се Баал сам. Се не людські діла, що він робить; сам, самісінкий, він одбиває сотні тисяч, сам без вояків, без старшин. Спішімося, втікаймо від нього!"

"Коли мій конюх побачив, (каже царь), що я зостався оточений численними возами, він обімлів, серце йому затремтіло, великий жах пройняв його тіло. І він сказав своєму цареві: Добрий мій владарю, царю веледушний, єдиний заступнику Єгипта в день війни, ми лишилися самі серед ворогів, зупинися рятуймо дихання життя свого!"

"О, вояки мої (каже царь), ви бачите мою перемогу, а я був сам. Аммон дав мені силу, його рука була при мені. Що скаже весь світ, коли почує, що ви покинули мене без помочі? Що жаден князь, жаден начальник над повозами, чи над стрільцями не прилучив своєї руки до моєї? Я воювався, я одбив безліч люду сам один! Мої коні великі були: перемога Тебська та Нура Загожена. Їх тільки знайшла моя рука, коли був я сам серед ворогів. Я накажу годувати їх при мені, коли я буду в своєму дворці, бо вони тільки не покинули мене серед ворогів..! Великий лев, що біг біля коней, воював при цареві, лютість розпалила його тіло, хто наближався до нього, падав до долу. Посічені в шмаття лежали перед кінями трупи їхні купою кривавих останків".

"Сонцевий сину! (каже царь Хетів). Хай цілий Єгипет і народ Хетів буде невольником у тебе під ногами! Ра доручив тобі владу. Ти можеш знищити своїх рабів, вони в твоїй волі, ніхто з них не повстане.

Вчора ти прийшов і побив безліч їх. Приходиш сьогодні, не провадь далі кари... Ми всі долі лежимо, готові слухати волі твоєї. О, царю одважний, славо усіх вояків, даруй нам дихання життя!”

“Слава тобі, милий наш сину Рамзесе! (кажуть боги). Ми даруємо тобі життя на літа нечисленні. Зоставайся вічно на троні батька твого Аммона, і топчи всіх чужинців під свої сандалії”.

Сю перемогу над Хетами поет оцінив надто високо. Через який час війна знов почалась і скінчилася тільки через 14 літ. По скінченню була закінчена умовою, що нагадує трохи теперішні умови дипломатичні. Та умова написана на мурах в Карнаку. З неї видно, що обидва племена, Єгиптяне і Хети, вступили в спілку військову проти інших ворогів, і повіддавали один другому всіх полонених і злочинців. На знак приязні Рамзес узяв до двору дочку хетського князя.

Рамзес II царював 68 літ. Він мав час добудувати багато предківських будов і ще й нових настановити. Скрізь по цілому Єгипті стоять пам'ятники його царювання. В одній церкві Абідосі знайшли багато написів давніх царів, що казав виписати Рамзес II; ті написи багато допомогли при розбиранні георогліфів. При давніших церквах та дворцях в Карнаку та в Луксорі є теж колони, статуї та обеліски Рамзеса. Скрізь повиписувано ймення Рамзеса з різними хвалебними виразами, як то було в звичай у царів єгипетських.

На західному березі Нілу, в долині Курнаг є руїни Рамзесового дворця. Дворець той подібний до Карнакського: довгі ряди сфінксів, колони, подвійні колонади навколо дворів, стовпи зо статуями і салі з колонами в середині. Там сила малюнків та барельєфів, єсть і величезна статуя Рамзеса. На місці давнього Мемфісу теж знайдена друга така статуя.

Єсть один малюнок єгипетський, де представлено як, перевозили такі статуї.

Абу-Сімбельська підземна церква теж збудована при Рамзесі. Там є колосси висічені в цілій скелі. Там же в церкві богині Атор є статуї царя, цариці і їхніх дітей, при церкві тій багато є колон з головою богині Атор. В церкві бога Фре єсть чотири колоса Рамзеса II, що тримає сина на колінах. В сій церкві є ще статуя Рамзеса, що стоїть

перед єгипетською соняшною трійцею: Ра, Горусом і Фта. Окрім того ще сила малюнків походів Рамзесових.

Хоча й Рамзес побудував багато різних будов, однак люд не заховав злої пам'яті по ньому, як по інших будівничих. Рамзес бо мало заставляв Єгиптян робити, все те було побудовано невільниками бранцями з чужих народів. Може навіть деякі його походи мали єдину мету – здобування невільників для роботи. Через те в Єгипті де далі зібралось дуже багато чужого невільного люду, що погибав на тяжких роботах. Між тим людом були і Жиди (Гебреї). Знайдений є на руїнах Теб малюнок, що представляє Жидів на роботі під доглядом Єгиптян. Власне Жидів часто заставляли ходити на будівничі роботи. Здається що Жидам найтяжче було при Рамзесові II, вийшли ж вони з Єгипту при його синові Менефта, або при внукові його Сеті II; так думають де які історіки, але ж се невідомо напевне. Жидівські ж книги зовуть усіх царів єгипетських Фараонами.

Могила Рамзеса II стоїть на Царській долині в Лібійських горах на захід від Теб. Місце те дуже сумне і пустинне. В горах повибивані підземні ходники, їх звать сїрінгі або гіпогеї (підземелля). Там поховано багато царів. Могили всіх царів подібні між собою, тільки що одні краще, другі ж гірше прикрашені. Котрий цар довше царював, того й могила оздобніша. Бо кожний цар починав прикрашувати свою могилу від дня вступлення на царство. Коли ж він помірав, то його клали в могилу, а двері до неї замурували на віки. Найкраща могила Рамзесова, там сила малюнків, богів, царів, там є кімнати з колонадами. В найкращій кімнаті стояв саркофаг з білого алебастру, там мала бути мумія Рамзеса, але саркофаг знайдено порожнім. Саркофаг той тепер у Британському музею.

При цареві Менефта, синові Рамзеса II, на Єгипет напали Лібійці та ще різні бродячі народи. Вони ще при Рамзесі II мали заміри напасти на Єгипет, але Рамзес утримував їх то страхом, то війною, то мирними умовами. Після його смерті вони всі зібралися під владою лібійського царя Мармайу і набігли на Єгипет. Вони захопили Мемфіс і зібралися йти на Теби. Се було подібне до набігу Пастухів. Народи ті йшли цілими племенами з жінками та

дітьми. Сила їх була велика. Але все таки їх побили в середньому Єгипті і вони мусли вернутися назад. Царь Менефта не був таким одважним, як його батьки, отже він сам не виходив проти ворога, послав тільки військо велике, сам же втік геть далеко і в Тебах заперся, – боги йому звістили у сні, щоб він не йшов сам на війну. Однак все таки двірські поети складали йому хвалу за “перемогу над ворогом”. Вороже військо залишило після себе деякі залишки і вони вже оселилися в Єгипті під умовою платити податки цареві.

При тому ж таки Менефта вийшли і Жиди з Єгипту, як думають де-які історики. Жиди в своїх святих книгах описують різні чуда, що ніби творилися перед їхнім виходом з Єгипту і під-час погоні єгипетської. Про ті дива буде спогадано в історії жидівській; в єгипетських істориків та в пам'ятниках нічого не згадується про них. Манетон подає одну народну легенду про вихід Жидів. Там говориться, що один царь єгипетський забажав раз побачити богів на власні очі, як бачили їх давні царі єгипетські. Тоді один святець йому сказав, що він тоді добачить богів, коли вижене з Єгипту всіх нечистих та прокажених. Тоді царь зібрав 8000 тих нечистих і вислав їх далеко на тяжкі роботи. Між тими нечистими були де які учені святці. Тоді той святець, що наказав цареві те зробити, побоявся божої кари за образу святців, але боявся теж сказати цареві божу провість яку сам знав, а написав її на папірусі, потім же сам себе забив. В тій провісті говорилося, що нечисті нападуть на Єгипет і будуть ним володати 13 літ. Царь тоді дав нечистим місто Абаріс, що було безлюдне ще від часів нападу Гіксосів. Нечисті, зібравшись там, вибрали собі за старшого одного святця з Геліополісу, він звався Озарсіф, і присягли йому на вірність. Він тоді наказав їм не поважати святих звірів і знатися тільки з такими людьми, що теж звірів не поважають. Потім він обгородив міцно Абаріс і зібрався війною на царя. Окрім того він покликав на поміч собі Гіксосів, прогнаних з Єгипту при Тутмесі III. Прийшло їх 200,000. Царь злякався і втік до царя етіопського, що був його підданим, забрав з собою Апіса, та ще багато святих звірів, а в Єгипті лишив сина свого Сетоса, – його звали теж Рамзесом, так як

дід його звався, з ним залишилося військо велике боронити Єгипет. Нечисті руйнували Єгипет і робили там усяку нечисть, плюндрували церкви, розбивали божі статуї, заставляли святців різати святих звірів, а самих святців потім виганяли голими геть. Озарсіф, що старшинував над ними, зрікся свого ймення, що походило від Озіріса, і назвався Моїсеєм. Нечисті який час владали Єгиптом, але потім надійшов царь з сином та з військом, вдарив на нечистих, побив їх дуже багато, а тих що залишилися прогнав геть аж до Сирії.

Після цього другого набігу Пастухів Єгипет знов почав свої походи та перемоги. Рамзес III, царь XX-ї династії, був царем-воюком, як Тутмес III, Сеті I та Рамзес II. Він повоював Лівійців та Таккарів, потім народів з Малої Азії і з островів, що були напали на Єгипет з моря та з Арабської пустині. На пам'ятнику Рамзеса III описана тая війна на воді: “Устя ріки було наче море човнів різного штату, човни тії від демуна до стерна були засажені вояками озброєними”. На суходолі ж: “Піхотинці були мов леви на горах рикаючі. Коні тремтять і прагнуть топтати ворогів під ноги”. Царь Рамзес каже: “Я був наче бог Мут, я став проти ворогів і вони бачили силу рук моїх. Тії, що переступили мої границі не дочекають більше жнив”. Рамзес оселив подоланий народ Філістимлян в південній Сирії. Одному лівійському племені дав землю на захід від Дельти. Хутко після того послав морське військо на Фенікію і знов заставив її платити собі данину.

Походи Рамзеса III змальовані на мурах церкви і дворця, що стоять біля колоссів Мемнона. Місце, де вони стоять, зветься Медіне Табу, так звалися давні Теби. Там є велика церква Аммона з великими пілонами, колонами зо статуями і великими круглими колонами; перший двір сеї церкви дуже зруйнований, але другий добре ще доховався. Там залишилася велика колонада покрита стелею, помальованою блакитною барвою з білими зорями. На колонах та на стінах сила малюнків. За тим другим двором було ще багато будов, але вони всі в страшних руїнах. Скрізь по тих розвалених мурах видно малюнки: все військові справи царя Рамзеса III, та хвала йому за блискучі перемоги. Далі є церква поставлена ще за Тутмесів і прикрашена за різних царів

єгипетських. Біля тієї церкви знов дворець Рамзеса III. Там теж багато малюнків: у середині дворця по стінах намальовані різні сцени двірського життя: царь серед гарему, царь граючий в шахмати і т. д. На надвірній стороні знов військові сцени.

За Рамзеса III (інші кажуть, що за Рамзеса II) була змова у дворці на життя царя. “Двірські вельможі та жінки гаремні задумали скинути царя і посадити на місце його брата його. Вони уживали до того чар бридких для богів і богинь. Царь казав їх судити і їх присуджено до темниці. Але цареві той вирок здався надто лагідним і він скарав на горло злочинців, суддів теж покарав за милосердя і казав їм зрубати голови”. Так говориться в одному єгипетському пам’ятнику; Геродот же і Манетон розповідають про се инакше. У Манетона царь зветься Сетозіс, у Геродота ж Сезостріс. Манетон так розповідає: Сетозіс воював з Кіпром, Фенікією, Асірією та Медією. Ідучи на війну, він доручив царство братові своєму Армаїсові, не дозволив йому тільки носити корони і зневажати цариці та гаремних жінок. Армаїс не слухав наказів царя. Тоді найстарший святець доніс про те цареві, царь несподівано вернувся в Єгипет і одібрав царство у брата. Геродот каже, що царь, вернувшись у Єгипет, був запрошений до дворця на обід, потім же брат його казав підпалити той дворець, де сидів царь з жінкою та дітьми. Сезостріс радився з жінкою, що йому робити, і жінка порадила взяти двох дітей, покласти їх через огонь і по них перейти до дверей як по мості. Царь її послухав і зробив так. Двоє тих дітей згоріли, але царь з жінкою та з іншими дітьми вирятувались.

У Луврському музеї стоїть саркофаг Рамзеса III. Саркофаг той з рожевого граніту, на ньому намальоване сонце переходяче підземні країни. Могила Рамзеса III велика, має скільки хат, багато прикрашена цікавими малюнками різного змісту побутового і релігійного. Там змальовані всі доби року в Єгипті, по одному малюнку на кожний місяць. Там єсть і два знакомиті “арфісти”, що то їх кожний мандрівець змальовує. Тільки всі ті малюнки дуже попсовані димом від факелів мандрівців вчених і невчених, та написами різних йменнів споглядачів; інші споглядачі навіть повідломували собі чимало шматків “на спомин” либонь.

Як будуть панове мандрівці так далі справлятися, то може хутко від давніх малюнків і сліду не стане.

Нашадки Рамзеса III всі звалися Рамзесами, але про них мало що відомо. Інші вчені відносять до XX-ї династії байку, що розповідає Геродот, але вона більше цікава яко байка, з котрої пішло дуже багато варіантів у різних народів, ніж яко історичний факт. Геродот розповідає, що був колись в Єгипті царь на ймення Рампсініт. Царь той мав великі скарби. Щоб краще їх заховати, царь казав збудувати велику каменицю, одна стіна тієї камениці виходила по-за ограду дворця. Але будівничий, що мав лихі заміри, приладив каміння таким способом, що два чоловіка легко могли їх вийняти. Як була скінчена камениця, Рампсініт казав перенести туди свої скарби. Через який час будівничий, чуючи смерть, покликав своїх двох синів і сказав їм, що, будуючи каменицю, він ужив спосіб, щоб зробити своїх синів багатими, щоб вони жили в достатку. Він розказав їм докладно, який то камінь, де він, як його виймати, і сказав, що коли вони зроблять все так, як він їм казав, то вони будуть господарювати над царськими скарбами. Будівничий вмер, а сини взялися до роботи. Вони пішли вночі до дворця, знайшли той камінь, легко його вийняли і забрали дуже багато грошей. Одного дня царь, прийшовши оглядати свої скарби був дуже здивований, побачивши, що посудини, в які він ховав гроші, були порожні. Він не знав, хто б міг те зробити, тим більше що всі печаті, які він сам поробив на дверях, були цілі. Він приходив ще два чи три рази і кожний раз бачив, що скарби зменшались і злодії не переставали красти. Тоді царь казав поробити пастки і порозставляти їх поміж посудом з грішми. Злодії знов прийшли, один пішов просто до грошей і попався в пастку. Попавши в такий лихий стан, він кличе свого брата, наказує йому, щоб як найшвидше одрубав йому голову, аби ніхто його не пізнав і щоб не сталося потім якого лиха родині. Признавши, що брат каже по правді, другий брат так зробив, потім вийшов геть, заложив знову камінь і пішов до дому, забравши голову братову. Другого дня царь знов пішов до свого скарбу. Увійшовши, він дуже здивувався, побачивши тіло без голови, зловлене в пастку, а в

будові не видко було жадної дірки, жадного виходу. Серед такої непевності він от що придумав: казав почепити трупа на мурі, поставив при ньому сторожу і наказав приводити до дворця кожного, хто буде плакати над трупом, або виявить який небудь признак жалю.

Мати злодія, довідавшись, що роблять з її мертвим сином, наказала другому синові, щоб він яким хоче способом одв'язав трупа од муру і приніс би їй. Вона казала, що коли се не буде зроблено, то вона сама піде і про все розкаже цареві. Хлопець, не вмовивши матері і боячись її погрози, добрав способу. Він обладував ослів міхами з вином і погнав ослів поперед себе. Коли ж над'їхав близько сторожі, що стерегла його брата, він розв'язав скільки міхів. Вино потекло, а хлєпець вхопився за голову і почав несамовито кричати, і неначе не знав, до котрого осла йому кинутися. Сторожа кинулася збирати вино, що бігло потоком, силкуючися захопити його як найбільше, надіючися на даремщину. Хлопець удав розлюченого і почав їх лаяти, але вони почали його просити і він нібито помирився з ними, з'їхав з дороги і почав зав'язувати міхи. Потроху він розговорився з сторожею, вони підлещувались йому та жартували, а він ніби з добрости подарував їм міх вина. Вони сіли, почали пити і запросили й хлопця пити з собою. Він пристав до них і дав їм ще міх. Сторожа попилась і послула. Як настала ніч, він обголив кожному сторожеві по пів бороди на сміх, потім одв'язав брата, положив його на ослів і, сповнивши отак наказ матері, повернув до дому. Потім царь казав своїй дочці не дуже то чесним способом довідатися таки про цілу справу. І довідавшись врешті, взяв його в свою ласку і дав за нього свою дочку, кажучи, що сей чоловік наймудрійший з усіх Єгиптян, а Єгиптяне наймудрійші з усіх народів.

Потім Геродот розповідає, як той самий Рампсініт, спустився на той світ, як грав там в шахи з богинею Деметер і то виграв, то програвав, а потім вернувся на сей світ і богиня подарувала йому золотий обрус. І ніби в пам'ятку сього, що року один жрець їздив до церкви Деметер (Ізиди?) з зав'язаними очима і на возі запряженому двома вовками. Подібних "історичних" байок чимало є у Геродота.

ПОЛІТИЧНИЙ УПАДОК

XX династія помалу почала приходити до упадку, як то часто бувало, з єгипетськими династіями. Не тільки в царській династії, але й в звичаях народу самого, в народній вірі зайшло чимало змін. Часті походи в чужі краї і набіги чужих племен принесли багато чужого в Єгипет. Багато царів єгипетських брали собі жінок часом з Єтіопії та Сирії та з інших країв. Невільники з чужих країв як Жиди та інші і помішники як, напр., Фенікійці занесли в Єгипет своїх богів і свої звичаї, Єгиптяне прийняли до своїх нечисленних богів ще й чужих Астартів та Баалів. Правда, що за те і чужі народи переймали від Єгиптян багато, може навіть більше, ніж Єгиптяне від них.

Значіння богів, своїх і чужих, в Єгипті часто мінялося. Так колись бог Сет став нарівні з богом Аммоном, а при пануванні Гіксосів навіть переважив його, потім Атен-Ре заслонив не на довго сих обох богів. Потім бог Аммон знов зайняв своє місце, але вже Сет навіки зостався проклятим і почав з'являти собою бога зла, подібного до перського Ангра-Маніу. Культ Аммона запанував міцно і великі святці Аммона набралися великої влади під кінець XX династії. а після сеї династії святець Гер-Гор став царем Єгипту. Сей святець, для більшої законности (як то завжди робили такі царі) взяв за себе жінку царської крові і надав їй дивний титул "Дружина Аммона Ра". Може се ймення мало означати, що вона служила в церкві Аммона. Після вступлення святецької династії Єгипет розділився на двоє і в північному нижньому Єгипті в місті Танісі запанувала окрема династія і перший царь сеї династії був Смендес. Після сього поділу Єгипет знов стратив владу над народами азійськими і тоді в Палестині міцно запанувала монархія жидівська.

Потім Таніссська династія вигнала святецьку з Теб і запанувала цілим Єгиптом, але святецька втікла в Єтіопію і там заснувала окрему монархію, незалежну від Єгипту.

Після таніссської (XXI династії, бо святецьку більшість істориків не признав за праву династію) запанувала XXII династія, що походила з Дельти з міста Вубастіса і певне була азійського роду, бо ймення

всіх царів її асирійські. Від сеї династії зосталась велика будова пристроєна до Карнакської церкви, і через се можна думати, що династія мешкала в Тебах. Будова ся дуже велика і построєна навколо церкви Рамзеса третього, так що та церква стоїть в будові як в хаті, а коли сама та церква дуже велика, то можна собі здумати, яка мусить бути будова, що скривав її в собі. Перед будовою величезний пілон, дві колоссальні статуї і багато сфінксів.

Один царь XXII династії завоював жидівське царство, але не утримав його на довго.

У Манетона дуже непевно списана історія сих часів постійних розділів та колотнечі, – він спогадує тільки ті династії, які вважає за справедливі. Але з різних написів можна було де що довідатись. Отже відомо, що один царь з святецької династії, на ймення Піанкі, прийшов з Єтіопії, завоював Єгипет і зробив його підданим Єтіопії. Ся колотнеча межі верхнім і нижнім Єгиптами не повинна так здаватись дивною, бо зв'язок між сими країнами був завжди дуже слабкий. Окрім того в нижньому (північному) Єгипті набралось багато Азіятів, а в верхньому Єтіопів, і сі племена яко чужі, межі собою ворогували. Де які вчені навіть доказують, ніби зроду єгиптяне верхнього і нижнього Єгиптів не були одного племені, а що верхні походили з Єтіопії, а нижні з Азії. Однак се ще непевна теорія.

По смерті царя Піанкі, князь Саїсський Вокенрауф захопив царство в свої руки, але він панував недовго, бо внук Піанкі Шабак (Геродот зве його Сабакос) узяв його в полон і спалив живцем, яко бунтівника.

Єтіопську династію зве Манетон XXV-ю.

Геродот розказує, що Сабакос панував 50 літ, що за його царювання нікого не карали на смерть, а тільки за великі провини присуджували на тяжкі роботи. Через те скрізь міста єгипетські були в доброму порядку, так само як і Нільські канали.

При Сабакосі на Єгипет напали Асирійці, і хоч асирійські історіки хваляться своєю тодішньою перемогою, але історіки грецькі, єгипетські й жидівські говорять, що діло було зовсім навпаки і що Асирійці з соромом повернулися до дому. Єгиптяне казали, що їх вирятував бог Пта, наславши на асирійській табор силу мишей, котрі

погризли всі щити і луки асирійські і тим знищили всю їхню зброю.

Під час єтіопсько єгипетської держави, різні номи часто відпадали від монархії. Надто часто відділялися Таніс та Саїс і нераз навіть пробували князі саїсські і танісські заволодати цілий Єгиптом. Один тільки єтіопський царь Тарака злучив на який час під своєю владою Єгипет і навіть відновив єгипетську владу в Лібії, забірався в Європу і побив раз Асирійців. Але те не довго тревало. Часи Тутмесів та Рамзесів минули. Єгипет був ослаблений усобицями, а се довело до того, що хутко над Єгиптом почали панувати, то “нікчемні Куші”, то “нікчемні Хети”. Двічі Асирійці захоплювали Єгипет. Але по єгипетських пам'ятниках про ті нещасливі часи мало що можна довідатись, бо Єгиптяне любили записувати тільки перемоги.

Азіатські переможці настановляла князями над Єгиптом князів з Дельти. Двічі одвойовував Єгипет царь Тарака і його нащадок Рут Амен, але вже не надовго, Єгипет раз-у-раз розбивався та роздрібнився і в ньому не вгавала колотнеча князів та царів. Ще князі південні як небудь признавали владу Єтіопії. Але князі Дельти, їх було всіх 12, одділилися зовсім і вступили між собою в союз 12-ти. Але хутко князя саїсського Псаметіка почали підозрівати його товариші, ніби він на царство важить.

Геродот розповідає історію чи легенду, ніби оракул сказав князям, що той з них стане царем всього Єгипту, хто буде зливати вино в церкві Гефеста (Фта) з мідяної чаші. Одного разу, коли всі князі зливали вино богам в тій церкві, Псаметікові не стало чарки, через помилку свящя, і він мусів злити з свого мідяного шолома. Тоді князі перелякались, але все таки вважали нечесно забити Псаметіка без вини, отже вони одняли від нього князівство, а самого заслали в болота, заборонивши йому всякі зносини з Єгиптом.

Ображений Псаметік питав оракула, як може він помститися над товаришами. Оракул сказав, що за нього помстяться мідяні люде, що вийдуть з моря. Він не дуже то вірив тому. Але через який час грецькі пірати, втікаючи морем, прибули до Єгипту і вийшли на берег узброєні мідно з голови до п'ят, і почали грабувати країну.

Один Єгиптянин сказав про се Псаметікові і назвав Греків “мідними людьми”, бо він ніколи не бачив так узброєних людей. Тоді Псаметік поєднався з Греками, пішов і звоював своїх колишніх товаришів, а сам став царем цілого Єгипту.

Ймення етіопських царів були позбивані. Однак всеж Псаметік взяв собі жінку з етіопської династії. Він надгородив своїх помічників Греків, давши їм землю в Єгипті і зробивши їх почесною сторожею при собі, се не було новиною, бо наймитів воєнків давно вже було в Єгипті багато, та й в краю війську було чимало етіопів та Лібійців. Однак військо розсердилося на царя за ласку до чужинців і 200.000 воєнків помандрувало геть в Єтіопію з Єгипту. Псаметік хотів їх затримати, нагадував про рідний край, але, вони грюкнули списами й щитами і сказали, що поки вони мають зброю, то матимуть і рідний край, де їм сподобається.

З того виходу воєнків з Єгипту не було ніякої біди для країни. Війська було і так надто багато і свого і нанятого, воно потребувало багато коштів і клопотів, бо де далі робилося все гірше вередливим та неслухняним, привикши до здобичі військової та грабунків по чужих краях. Псаметік, ставши міцно на царстві, взявся до работ. Міста, що були зруйновані підчас войн, були відбудовані, нові церкви поставлені, в країні процвіли знову хист, ремесла і торг. З чужими племенами Псаметік став підтримувати мирні зносини, він одкрив їм вільний доступ до торгу з Єгипті і до плавання по морі і по Нілові. Надто ж добре він приймав Греків, так що вони могли занувати чимало колоній в Єгипті, Псаметік дозволив Грекам учить дітей єгипетських грецької мови і через те потім повстало багато перекладачів (драгоманів) у Єгипті, котрі навіть населяли цілі квартали в містах. Від того часу почалися часті зносини Греків з Єгиптянами і стала більше відома історія Єгипту.

Псаметік став царем в 656 р. до Р. Х. і від сього часу хронологія історії Єгипту може вважатися певною. Хронологія XXVI і династії (Псаметікової або Саїської) вся є записана на пам'ятниках того часу. Вона дуже одрізняється від Манетонової, після того отже як були знайдені ці пам'ятники, вчені почали критичніше

дивитися на Манетона, ніж як було до того часу.

Псаметік лічив роки свого царювання від смерти Тараки (666) і через те виходить, ніби він царював 54 роки, але в дійсности він царював тільки 44 роки. Він збудував у Мемфісі пілон до церкви Фта і дворець для Апіса, в тій будові було багато малюнків і великі статуї замість колон, але вже тих будов зовсім нема тепер. Зостались же до наших часів тільки дванадцять Псаметікових колон при церкві в Карнаку. Хоча Псаметік і його нащадки не мешкали в Тебах, однак там багато зосталося будов після них, взагалі за саїської династії хист процвітав у Єгипті.

За царя Псаметіка Скити хотіли напасти на Єгипет, біжучи з Європи через Азію, та женучи Кіммерійців поперед себе. Але Псаметік відкупився від них грішми і вони повернули назад на північ. Але після того, хочачи міцнішим бути в Азії, Псаметік сам напав на Палестину, але не довів облоги до кінця і вже син його Неко повоював Жидів та Сірійці в і настановив там по своїй волі царя; однак він затримав свою владу не надовго, бо хутко прийшли Асіро-Вавілоняне і вигнали Єгиптян з Палестини і завладали нею самі. Отже Неко згубив знов своє становище в Азії.

Царь Неко задумав було відновити один нільський канал, що був викопаний ще за Сеті I та Рамзеса II, але потім був занесений пісками. Починався той канал трохи вище міста Бубастису і доходив до Нілу на границі Дельти. Отже на каналі тому згинуло 20.000 робітників і Неко запитав оракула, чи має скінчити роботу, але оракул відповів, що все одно та робота здасться чужинцям, тоді царь залишив канал. Правду казав оракул, бо Перси докінчили канал. При Некові ото відбулося подоріжжя Фенікійців навколо Африки, про яке говорилося у нас в початку історії.

Неко царював 16 літ, а по ньому настав син його Псаметік II, що царював 6 літ і згинув під час походу в Єтіопію. Потому настав Угобра і той задумав звоювати грецьку колонію Кірену (на півночі Африки на захід від Єгипту), але боячись послати єгипетських Греків, він послав таки єгипетське військо, але те військо збунтувалося в дорозі, думаючи, що царь посилає їх в таку непевну війну, аби збутися їх, а

може таки й давно те військо ремствувало на царя такого ласкавого з чужинцями. Тоді Угабра послав старшину військового Амеса, щоб той утишив бунт, бо Амеса любили вояки. Поки Амес говорив до вояків, один вояк зайшов і надів йому шолома на голову, а всі інші гукнули, що хочуть собі Амеса за царя. Амес тоді став сам на чолі бунтівничого війська. Угабра послав тоді одного вірного слугу і наказав привести перед себе Амеса живого чи мертвого, але слуга вернувся з нічим, та ще й з відповіддю від Амеса дуже зухвалою. Тоді Угабра відтяв слугі ніс і вуха. Розлючений народ єгипетський повстав і перейшов до Амеса. Знати що народ не любив саїської династії, що так підтримувала чужинців, а може тут і недавні роботи на каналі пригадалися. Угабра зібрав своїх наймитів Греків і пішов чужим військом свій народ воювати, царство від Амеса одбивати. Його побили, в полон забрали і посадили бранцем у його ж власнім дворці. Амес обходився з ним лагідно, але ж Єгиптяне видобули його собі і задавили. То був 20-й рік його царювання. Амес поховав його в предківській могилі і за себе взяв дочку Псаметіка II.

Амес хоча й став царем через нарід єгипетський і ненависть його до чужинців, однак Грекам при йому стало ще краще. Він дозволив Грекам сидіти ще й в місті Невкратісі в Дельті, дозволив їм будувати свої церкви, і Греки побудували їх скільки на кошт своїх багатих земляків. Амес подарував свої статуї різним містам і дав навіть гроші на відбудування церкви в Дельфах, коли вона згоріла. Він взяв собі за жінку Грекиню і поєднався з Самоським тираном (князем) Полікратом та з Крезом лідійським. Тільки з Кіпром мав він війну і наложив податок на Кіпр. Він, як і Псаметік, дуже дбав за торгівлю та хист, але від його пам'ятників зосталася тільки одна капелла з цілої скелі рожевого граніту, та ще підземелля біля Курнагу теж, здається, належать до його часів.

Амес, яко давній вояк, не любив царської пихи і поводився в своїй господі далеко простіше, зовсім не по царському; після того як одправляв що дня суд і всі громадські свої повинності, він собі зосідав до столу і бенкетував з товаришами по просту. Вельможі казали йому, що його

простота не подобає цареві, але він їм одмовляв, що сагайдак не може завжди бути натягненим. Коли спочатку царювання де хто закидав, що царь простого роду, то Амес, довідавшись про те, казав зробити статую бога з того шаплика золотого, де сам ноги мив, і всі люде молилися тому богові. Царь сказав тоді: "От так і я, перше був простим, а тепер я цар, теж мусите мене поважати й шанувати". Тай справді став його люд шанувати, може власне того, що він був простішим царем ніж інші. Геродот розповідає про його закон проти лінощів: усякий Єгиптянин мусів доносити своєму князеві, з чого він живе, а коли ж князь довідувався, що той чоловік не чесною роботою живе, а лихими справами, то такого чоловіка на смерть карано, взагалі ж, після слів Геродота, ніколи ще в Єгипті не було такого доброго ладу, як за царя Амеса.

Але той добрий лад загинув так раптом несподівано. Отож власне тоді Персія росла і лишилось їй ще Єгипет зажерти, вона ж його й зажерла. 525 р. до Р. Х. був повойований Єгипет⁵. Під час єгипетсько-перської війни умер Амес, незабаром згинув і син його Псаметік III у перській неволі. Про полон сього нещасливого царя є дуже драматична розповідь у Геродота: "Камбіз дуже гостро обходився з царем, він казав посадити його і вельможних єгиптян біля мійської брами. Царівна та дочки вельмож, убрані як невольниці, йшли з кухлями по воду⁶. Плачучи переходили вони перед батьками-бранцями, а ті стогнали, дивлячися на їхню долю. Псаметік те побачив і спустив погляд до долу. Потім Камбіз казав привести царевича і вельможних хлопців на стричку і з вудилами в зубах. Їх вели на смерть, щоб помститися за побитих зрадників грецьких. Царські судді наказали забити десять найвельможніших Єгиптян. Псаметік поглянув на них і пізнав свого сина, всі Єгиптяне навколо нього плакали й лементували, але царь поводився однаково, як тоді коли вглядів дочку свою.

Коли хлопці перейшли, царь завважив діда, що перше обідав при царському столі, тепер же сей бідний ограбований чоловік, колись багач, ходив і жебрав у вояків і навіть у Псаметіка та бранців. Псаметік не міг стримати сліз, вдарив себе в голову і

покликав свого нещасного друга. Сторожа донесла про се Камбізові. Той здивувався і послав спитати Псаметіка. “Камбіз, твій пан питає тебе, чому ти не плакав, не стогнав, бачивши свою дочку невольницею і сина йдучого на смерть, а тепер журишся отим дідом, він же, як відомо, тобі не родич і не свояк?” Царь відповів: “Сину Кіровий, недоля моя надто велика, щоб можна було її оплакати але зла доля друга, колись щасливого, а тепер на старість доведеного до жебрацтва, здається мені вартою сліз”. Ся відповідь здалась правдивою. Як кажуть Єгиптяне, Крез, що прийшов при Камбізі в Єгипет, заплакав, і Перси, що були при тому, плакали. Навіть сам Камбіз був порушений, він помилював царевича, але вже було пізно, – царевича стратили найперше всіх. Може б царь Камбіз доручив управління Єгиптом Псаметікові, але ж боявся зради. Псаметік же спробував здійснити повстання, але то йому не вдалось і він загинув.

Як поведився Камбіз в Єгипті, як скінчився його поход в Єтіопію та на оазіс Аммона, ми знаємо. Тут же тільки скажемо, що з самого початку Камбіз ще стримливо відносився до віри єгипетської, обороняв церкви од знуцання свого війська і сам показував повагу до віри подоланих. Але все те було нещиро і не довго тревало, бо віра єгипетська, а надто її обряди були дуже противні для Персів, що не поважали ніяких образів ні навіть церков не мали. Отже хутко почалися ті знуцання та лютування Камбізові, про які вже говорено свого часу. Взагалі панування Камбізове було люте і вередливе, бо то був справжній деспот азійський, до того ще й божевільний напевне. Може б Перси довше й міцніше затримали панування своє в Єгипті, коли б не такий початок, але врешті віра і звичаї єгипетські так одрізнялися від перських, цивілізація єгипетська була настільки вища від перської, що згоди між сими двома народами бути не могло, отже відносини переможців і подоланих завжди зоставалися між Персами та Єгиптянами.

Дарій повів було справу зручнійше. Він навіть скарав на смерть лютотого сатрапа, що гнітив Єгиптян. Коли вмер Апіс, то царь надів жалобу і пообіцяв сто золотих талантів тому, хто знайде нового Апіса. Дарій хотів поставити свою статую в церкви

Фта поруч статуї Сезостріса (Рамзеса II). Святці сказали йому, що він ще не дорівнявся славою до Сезостріса, бо не звоював Скітів. Дарій тим не образився, а тільки сказав, що коли він проживе так довго, як Сезостріс, то постаріється йому дорівнитися. Він казав збудувати церкву Аммонові в Тебах, він же докінчив і канал царя Неко. Однак нічим не міг він погодити єгиптян, з Персами, бо все таки царі перські ніколи не прийняли віри, звичаїв і мови Єгипетських і зоставалися чужими в краю. Єгипет скільки разів повставав і при тому йому завжди Греки допомагали. Через сто двадцять літ Єгипет знову став незалежним і мав три своїх династії XXVIII, XXIX и XXX⁷. Але потім знов напали Перси і царь єгипетський втік без бою в Єтіопію, як колись Менефта від “нечистих”, Єгипет вдруге підпав під Персів і царь перський Охос лютував і знуцався над Єгиптом не менше від Камбіза. Єгипет був забраний вдруге 345 р. до Р. Х.

Отже як прийшов Олександр Македонський, то був він прийнятий, як несучий рятунок, і названий сином Аммоновим, себто справжнім царем єгипетським. Дотепний Птолемайос Лагід, один з начальників війська Олександра Македонського, став потім царем у Єгипті і заснував династію Птоломеїв або Лагідів, і хоч та династія була чужого коріню, однак вона так прийнялася в краю, що її можна вважати національною. Лагіди прийняли мову, віру і звичаї Єгипту. Потім надійшли Римляне і зробили Єгипет своєю провінцією, але ще й за Римлян Єгипет не втерав своєї сили і Олександрія (царське місто Лагідів) була першим містом в цілому світі після Риму. Хист єгипетський заховав ще свій стіль і, не знаючи гієрогліфів, нічого не можна було б відчитати на пам’ятниках Лагідів та й римських Цезарів. Олександрія стала осередком греко-єгипетської філософії, і та філософія одбилася в більшій частині християнської філософії. Але ж коли християнство розійшлося по світі і захопило Рим, тоді прийшов кінець Єгиптові, римські імператори християне казали руйнувати “поганські” єгипетські церкви і нищити “поганських ідолів”. Та й сам люд зрікся потім свого “поганства” а разом з тим і свого хисту, своєї культури. Що ж не було знищене, те було обернуте на користь християнству, але ж церкви

Аммона, втративши “поганську” відправу, не стали як слід християнськими, так було і з народом єгипетським. Потім надійшло мусульманське завоювання, то вже до кінця добило Єгипет, мусульмане нищили однаково і християнство і те, що зосталося від поганства.

Новітній європейський протекторат теж не багато поміг давній руїні: коли віце-король будує казарму, то бере каміння з пірамід та церков – для економії!..

Так сповнилася пророческа прівість смутная єгипетського філософа Гермеса Трімегіста: “О, Єгипте, Єгипте, від релігій твоїх не лишиться нічого, крім непевних байок, але їм не повірять нащадки; окрім слів на камінах, що промовлятимуть про набожність твою. Скит, чи Індієць, чи який инший чужинець Єгипет заселить. Святе все повернеться в небо, країна ж єгипетська лишиться самотною вдовою по людях і богах!”.

¹ Видно в ті часи не вмiли зводити склепіння, бо його нема нiде в хатах пірамідних.

² Саркофагом зветься велика скриня з камiню, куди ставилася труна деревляна або папірусна.

³ При новій державі вперше почали малювати коней та вози.

⁴ На тих обелісках написано, що на роботу їх пішло 7 місяців часу.

⁵ Дивись про се історію Персії, розділ IV. Камбіз.

⁶ Ношення води уважалося у всіх давніх народів дуже низькою роботою, невільницькою власне.

⁷ Перська династія зветься XXVII.